

С (Тыб)
У 49

№ 3

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

Тываның
чогаалчыларының
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 3 (65) 140

2011 ч., май-июнь

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2011

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың культура яамызы.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Чылгычы ОНДАР

МУСУЛЬМАН БАТАЛБОН

1979 чылдың май айның төнчүзү. Шериг хүлээлгезин бир чыл хуусаа иштинде эрттирип каапкан дээди эртемниг оолдарны Ыраккы Чөөн чүктүң Приморьениң Уссурийск хоорайга чыып эккелген. ССРЭ-ниң чепсектиг күштериниң хүрээлеңинче бир чыл чартык хуусаада шериг албанын эрттирери-биле келдирткен шериглерни камгалал министри-ниң чаа үнген дужаалы езугаар үш-дөрт ай дургузунда офицерлер чыыжынга өөренир кылдыр бөлүп эккелгени бо. Олар офицерлер курзунуң чыыжын эрткен соонда, курлавырже халажып тура, шериг билединге лейтенант шериг эргелиг офицерлер бооп халажын чанарлар.

Ыраккы Чөөн чүк шериг округунуң янзы-бүрү кезектеринден чыып эккелген оолдарны Уссурийск хоорайда автомобиль болгаш куяктыг танкының дээди шериг училищезиниң баазазынга каш хүннерде тургузуп каан.

Чыылган шериглерниң шуптузу чурттуң хамааты дээди өөредилге черлериниң доозукчулары, чээрби үш — чээрби дөрт харлыг эрлер. Оларның иштинде кымнарны чок дээр: шеригниң радиотехниктиг кезектериниң, далайның чадаг шериглериниң, шериг агаар флодунуң, шериг тудуунуң специалистери, чадаг шериг сержантылары, артиллерия болгаш ракета кезээнден келгеннер, танкистер, кызыгаар-жылар, эмчилер, поварлар дээш оон-даа өске. Аажы-чаң талазы-биле шупту янзы-бүрү. Хамааты мергежилин ап көөрге, база тос башка эртемниг: башкылар, артистер,

чурукчулар, ветеринарлар, архитекторлар, эът-сүт болбаа-зырадыр технологтар, спортчулар дээш улус-ла хой.

А чурттуң шериг кафедралыг дээди өөредилге черлериниң доозукчуларын шеригже келдиргеш, лейтенант эрге тывыскаш, ийи чыл дургузунда офицер эрге-дужаалдарга быжыглап турган. Ындыглар чепсектиг күштерниң хүрээлецинге кадр составынга улаштыр шуут артып-даа каап турган.

Чыгып келген оолдарны шериг мергежилдериниң аайы-биле каш хонук иштиңде тускай белеткел эрттирери-биле хуваап эгелээн. СЭКII кежигүнү азы кежигүнге кандидат болгаш эки дээн комсомолчу шериглерни командирлерниң политика талазы-биле оралакчылары кылдыр белеткээр болуктерже; биче командирлер, сержантылар школазы дооскан оолдарны взводтар командирлери белеткээр тускай төптөрже шилчиткилээн. Чамдыктарын тускай пегелде, хыналда езугаар өске өөредилге төптөринден келген офицерлер шилип алгаш чоргулай бээр. Кезек оолдарны тускай шериг албан-нарының ажылдакчылары бүдүү дуурайлап алган барган чадавас.

Час... Май айның үезинде хып дээн аныяк назынныг оолдар албан-хүлээлгезин амыр-менди доозуп турарынга амырап, чүгле бо арткан-калган каш-ла айлар эртерге-ле, хап чаныптарын манан турганнар. Өөредилге доостурга, кижилер бүрүзүңге лейтенант эрге бээр. Оларга офицер хеп бербес, чүгле шериг билединге «ынча» дугаарлыг шериг кезээңге «ындыг бир» мергежил өөренип алган, оон түңнелинде ССРЭ-ниң камгалал министриниң ынча дугаарлыг дужаалы езугаар лейтенант деп эргени тывыскаш деп шериг билетке демдеглээн, характеристика бижээш, тускай учетка алып. Ол-ла. Оон чанар.

Шериг кижиниң салым-чолу база элдептиг болгулаар. Ол 1979 чылдың чазынында кыдаттар Амур хемде Даман ортулукче, 1969 чылдың февраль айда ышкаш, халдаза хончу деп даап бодаашкыннар тайлы берген. Кыдаттар бо удаада бодунуң килецин Вьетнамче чайыпкан. Ол чаян болган чадавас.

Байкал ындындан Владивостокка чедир кызыгаар кыдыында шериглерни ол үеде дөмөй-ле дайынчы байдалче шилчидипкен турган. Вьетнам Совет Эвилелиниң стратегтиг өңүү турган болганда, кандыг-даа чугаа чокка ону деткиир анаар. Май айда бо байдал мүн-не чавырлып эгелээн, дайын-чаага дадыккан, арга-дуржулгазы бедик маадыр вьетнамнар кайын тоор, кыдаттарны кезеткен дээрзи илден.

Ол бүгүнү халажыр үези келген оолдар чай кадында-ла бөлдүнчү берген, бо-ла сайгарып чугаалажып, маргыжар турганнар. Дароннун оларның ол политиктиг солун чугаазынга-даа киржир хоңу чок, таакпылаан кижии өттүнүп, кыдыынга олурган. Херек кырында ооң таакпыга улуг хандыкшылы-даа чок, анаа-ла ужур эдертип бургурадыр.

Бинт-биле дуй хырбалап каан караан суйбап, бодан-гылаан: «Хей-ле ол шампан шилин ажыдар мен деп бардым. Ам ол-дур. Карак өйүп-далып-ла турар. Эм-даа кударга хоржок. Көөрү база бүлүртүң. Чүгө ындыгыл? Эмчиге көргүзеримге, «Ажырба-а-ас, куданга чедир экирий бээр» диди. Куданга та болур чүве, та болбас чүве. Орта таныштыг эвес мен. Бок-сак уруглар бар-ла-дыр. Олар-биле орта харылзаа тудуп турган эвес. Ам ол уруглар безин мени далдаза хонну. Көрбөс кижии кымга херегил? Каш хонган ыжыы, кызылы чиде бээрге, анаа анаар боор».

Ырак эвесте дневальный алгырган:

— Улуг сержант Шардабаев! Сени штабче келдирип тур. Маңна-а-ап, марш!

— Чүү дидир сен, оглукум!? Сеңээ маңна-а-ап, марш деп чүвени таптыг көргүзүп бээр мен... салага! -- деп, Шардабаев ажынган.

Улуг сержант Шардабаев Ыраккы Чөөн чүк шериг округунун кол командылакчызы армия генералы Третьяктын Хабаровск хоорай чоогунда Князе-Волхонка суурда өөредилге полугунун радистер белеткээр төвүнге инструкторлап турган. Ооң хамааты мергежили кинооператор. Ону чүгө штабче келдире бергенин ол даан билип чадаан.

Штабка келгеш:

- Улуг сержант Шардабаев дужаал езугаар чедип келди!
- деп, ыыткыр илеткээн.
- Бээр эртиңер, Шардабаев...
- Өрээлде штаб начальниги полковниктен аңгыда ийи капитан бар болган.
- Даштыкы дылдар өөренип турган сен бе?
- Чок, ындыг арга чок турган.
- ВГИК дооскан ышкажыл сен? Оода сээң төрөөн дылың-биле дөмей... чижээ, түрк, фарси дээн ышкаш араб, персид дылдар билир сен бе? Сен мусульман кижиге сен ыйнаан?
- Түрк дылга арыг чугаалажыптар мен. Ийе, мусульман мен...
- Дылыңар дөмей болганда, чугаалажып болбайн канчаар, а персид дыл, араб дылдар өөрөнмээн сен бе?
- Ол дугайын бодаваан мен. Фарси дыл бистиң-биле база дөмейзимээр...
- Чүдүлгөң мусульман-на болгай, сен казах кижиге сен ыйнаан.
- Ийе, казах мен. Соңгу Казахстан... Павлодар.
- Анкетада бар-дыр. Шунтузун бижиң каан. Бир эвес пуштун дылга сени ооредир болза... Афганистанның девискээринде турар узбектер азы таджиктер...
- Мен бодаарымга, ажырбас хире-дир. Бистиң мусульман батальонче ап алза, ажыктыг боор кижиге-дир бо — деп, капитаннарның бирээзи чугаага киржи берген.
- Эртеми өске кижиге-дир -- деп, өскези чугаалаан. — Демги «техниктиг», карак талазы-биле операция деп турган варианты-выска улуг сержант тааржып болур кижиге-дир.
- Ол дугайында база бодалым бар. Мында разведка ротазының старшиназы бар-дыр, ону көрзе чүл?
- Че, боданып көрээлиңер.
- Улуг сержант Шардабаев, бис сеңээ сүмө кадар бис. Чөшпээррежир, чөшпээрешпези сээң херээн. Ындыг-даа болза Төрөөн чурт сени чөшпээрешсин деп негеп турар-дыр. Сен бо офицерлерниң өөрөдилге курзун доозарын черле доозар сен. Чүглө өске черге. Бистиң-биле албан-хүлээлгөң күүседир апаар сен -- дээш, полковник Шардабаевче көргөн.

Капитаннарның бирээзи:

— Бис тускай, орус эвес, онза даалгалыг шериг чыып белеткеп турар бис -- дээш: -- Мусульман батальонга» шериг албанын эрттирерин офицер эрге-дужаалдыг күзээр сен бе? — деп айтырган.

— Боданыр апаар. Баштай ужурун билип алыйн. Чүү ындыг мусульман батальон апарды? -- деп, Шардабаев харыылаан.

— Баштай силерни өөредир бис. Туркестанның шериг округунга. Шилиттинген беш чүс ажыг кижини. Оон чоорту шунту чүвени тайылбырлап бээр бис. Онза даалгалар күүседир тускай мусульман батальонну Совет Эвилелинин төөгүзүндө бир дугаар тургузуп турар бис -- деп, капитан тайылбырлаан.-- Бо эжиктен үнгөш, бо дугайында чүнү-даа, каяа-даа хык безин дивес мен деп бо бижикке аттан салып бер. Артык чугаа үнүп кээр болза, шериг чажыды ажыткан дээш, кеземче херээнге онаажып болур болгай, билдинди бе?

— Шак-ла ындыг!

— Төрээн чуртка ам-даа бараан болур күзелиңер бар ышкажыл?

— Чогум сонуурганчыг-дыр. Чаныксап база тур мен. Каш ай арткан...

— Ажы-төлүң чок, бот кижн ышкажыл сен. Ооң соонда кадржыткан шериг кижн-даа апаарың чадавас. Хамааты чуртталга кай баар... шериг албанынга хөңнүң чок апарза, халажы-ла бергей сен.

— Чөшпээрэжир мен. Чүгле мында эжим бар, ону база ап алза кандыгыл?

— Фамилиязы кымыл? Ол мында бе?

— Ийе. Ол Сибирь чурттуг кижн. Разведка ротазынга старшина турган.

— Орус эвес кижн бе?

— Чок, орус эвес.

— Мусульман бе?

— Чок, чүдүлге чок. Мен орта билбес мен. Дылы база бис... казахтар ышкаш... түрк бөлүккө хамааржыр. Фамилиязы Дарон.

— Аңаа сен бистин командавыс чокка чүнү-даа чугаалап болбас эвеспе. Бис боттарывыс көрүп, хынап көөр бис... Фамилияза Дарон дидин але?

— Ийе, Дарон. Чаа ындыг-дыр. Чорун болур бе? -- деп, Шардабаев айтырган.

— Бир эвес дугурушканывыс ол болза, даарта кезжээ Ташкентиге самолет-биле ужуптар бис. Ол Дарон деп эжинни бээр чорудувут. Бис таныжын көрөөл.

Шардабаев үнө бээрге, полковник демги ийи капитаның бирээзинден:

— Разведка ротазының старшиназы деп турар кижин ам чаа сержантының эжи ол эвес бе? — деп айтырган.

— Мен фамилиязын айтырбадым. Караан марля-биле дуглап каан боорга, соңуургап турдум. Езулуг тывыш ол эвес деп бе?

Чугаа ынчаар доозулган.

Даартазында түрк дылдыг он беш оолдар Ташкентиге ужупкан. Оларның аразында разведка ротазының старшиназы Дарон деп тыва оол база бар.

Ташкентиге ужуп кээри билек капитаннар самолеттун чада кыдыындан-на беш солдатты улуг эвес автобуска олуртуп алгаш хапканнар.

— Караанар ам-даа ойун тур бе? — деп, ийи капитаның бирээзи Дарондан соңуурган айтырган.

— Ам-даа аарып тур.

— Сен биске, шынын чажырбайн, чугаала. Караан чогум канчап ынчап барды?

— Чаңгыс кезекке турган оолдар-биле байырлажып тургаш, шамнан аксы ажыдыптарымга, чазылгаш, караамга дээпти. Демири дээпкен хире.

— Эмчиге көргүзөр болзунза эки-дир. Бөгүн четтигер болзувусса, карак эмчизинге көргүзээлиңер.

— Демги медицина албанының подполковниги... каракка дуржулга кылыр деп турар аан... аңаа көргүссө чүл? — деп, ийиги капитан сүмелзэн.

— Дириг амытаннарга дуржулгазын кылзын, бо бистин

шилип алган киживис-дир -- деп, бирээзи шыжыккан. -- Ооң орнунга катан база кижиги шилир эвес бис. Хуусаадан дашкаар шериг албаны эрттириксээр кижилер тывылбас боор чүве ыпкажыл. Во оолдарны безин кайы хире когут-түвүс, көрдүң чоп.

— Мен бодаарымга, карааның аарып турары илден хире. Дүүн көрүп турдум, бөгүн чүве көөрүмгө бүлүртүң-дүр дидир.

— Дүүн-не чугаалаар турган-дыр. Өске кижиден шилип албас бис бе? Сен ону билип турган кижиги сен бе? Чоп ыыттаваан сен?

— Ажырбас, элээн каш кижини курлавырлап алдывыс чоп... Мен көөрүмгө, ону солувас болза эки. Демги подполковникке херек апаар, көөр-даа сен — деп, өске капитан дүжүп бербээн.

- Ынчаарга ол подполковникке бодуң барып чедирген, көргүзөр сен. Оон илеткээр сен. Орнунга өске кижиден база шилип эгелей бер.

Даронну эки тывып кылып алганынга капитан иштинде өөрүп турган. Ооң дилеп-ле чораан кижизи ол. «Оларга тускай даалга берип каанын полковникке чугаалаары албап эвес. Ооң сорулгазы бир аңгы, а бистин бир аңгы» деп капитан боданган.

Шериг хоорайга келген соонда капитан Даронну чиик машинага олуртуп алгаш, округтуң госпитальга ону чедирип келгеннер.

Капитан Даронга:

— Сен машинага мана. Мен подполковникке илеткеп-кеш келийн — дээш, чоруй барган.

Элээн болганда капитан кижиги ортузу чеде берген ак халаттыг орус херээжен-биле чада кырынче үнүп келген, Даронну хол былгап кыйгырышкан.

Дарон чада чанынга келген, суулааш, илеткээн.

— Сержант Дарон! Амыр-менди...

— Чүңер канчап барды? Дайынга киришпейн чыткаш-ла, балыгланып эгелей бергени ол бе, эш капитан? — деп, херээжен капитандан, кыйяңнай аарак, айтырган.

— Каям бээр кел. Коор болза эки-дир.

— Подполковник ам дораан көөр мен дидир — деп, капитан агартынган. -- Шак бо процедура кайы-хире үр болурул? Бодаарымга, ооң караа шуут көрбейн турар хевирлиг.

— Далажып турарыңар ол бе? — деп, херээжен майор капитанга улам сиңниккен.

— Чок, эш майор... Сагыш човап тур мен. Чыып алганывыс шериглерни даарта шуптузун эмчи комиссиязынга киирер болгай бис. Ооң соонда тускай комиссия, онза килдис оолдары база кээр, хыналда шыңгы...

— Шупту чүве подполковниктен хамааржыр, манаңар. А силер дайынчы мээң соом-биле...-- деп, майор капитанны үзе киргеш, Даронну эдертип алгаш чорупкан, капитан чадага туруп калган.

Беш қаът бажыңның дөрткү қаъдынга чедир үнүп келгеш, узун коридорнуң бажында бир өрээлге чедип келгеннер. Дарон коридорга манап турда, беш минут болганда ону келдиргеш, база бир өрээлге эккелгеннер.

Ак халаттыг, ак халып бөрттүг, карааның сырый кир-биктери көгергилей берген, эзирнии дег шыңгы карак-тарлыг узун эр Даронну шинчилеп көрүп, аппараттарга хынаан соонда, кысказы-биле чугаалаан:

— Кезер болган-дыр. Дуржулгага дыка тааржыр... тывыш-тыр. Кайыын келдиң?

— Ыраккы Чөөн чүктүң шериг округундан.

— Карааң канчап барды? Чокшуп турдуңар бе?

— Чок. Шампан ажыдып турумда, «озал-ондак» болган...

— Чогумча чок болган-дыр. Уруглар-биле бе?

— Чок, «кырганнар»- биле...

— «Кырганнар»- биле? Сен чүнү-даа чажырба... бис дөмей-ле тодарадыштар бис. Сээң бодуңга эки болур.

— Мен чажырбайн тур мен. Чарлыышкын кежээзи организастан тургаш, ынчап алдым. Мен бодум «кырган-солдат» ышкажыл мен.

— Бодуңга хол четтинген деп кем херек... статья...

— Чок, шынын чугаалап тур мен, эжим... доктор... Шериг херээн барык доозупкан кижиге ооң херээ чүл? -- деп, Дарон тайылбырлаан.

— Ийиде, шериг херээ эрттирер хүлээлгеден ойлап дезерин оралдашкан деп болур... -- деп, эмчи ону үзе кирген.
— Шериг пенсия алыр деп турар деп база каразып болур. Сен ону эки билип тур сен бе?

— Шак-ла ындыг! Мен бээр эки турам-биле, албадал чокка келдим ышкажыл... Пенсияны чоор мен!

— Эки тура-биле, албадал чок болза, тергийн-дир. Ам сээң салым-чолуң мээң холумда. Кезишкин кылбас болза, хоржок... согураып болур сен. Бо, шала нарын-даа болза, амыр операция-дыр. Улуг дизе-ле, үжен минут болур. Чөшпээрэжир сен бе?

— Мен... моральдыг белеткел чок... Коргунчуг-дур... Анаа апаар чадавас, бичии манаалыңар, эжим доктор. Кескеш чоор...

— Улуг дизе, ийи хонук манаар бис. Карааң огу бүлүр-түңнөп калган-дыр, демир дээпкен-дир. Шуут согураып болур. Дүрген кезер болза эки. Коргун тур сен бе?

— Шынын сөглээр болза, ийе, коргун тур мен.

— Ажырбас, оглукум. Душтууң бар бе?

— Амдыызында чок, чогуң эндерик. Шилиир апаар. Аарышкылыг боор бе?

— Сен олче сагыш салба. Коңгүс анаа. Куданга чедир каң-кадык апаар. Шак ол карак огу-биле сен Ада-чуртунга хөй-хөй эки чүүлдерни кылып четтигиптер сен. А шериг чажыдының дугайында аңгы чугаалажыр бис. Ам дыштан. Силер майор... Анюта Сергеевна, дайынчыны госпитальдың чуруму-биле таныштыргаш, эки байдалдан тургузуңар. Чаңгыс өрээл люкска чыттыргаш, ийи консультантыдан быжыглаар. Анализтер, рентген... шуптузун белеткээр. Дуржулгага хамаарыштыр... мен генералга бодум хуумда илеткээр мен. Курлавырда турар аарыг кижилеривисти база контрольдан уштуп болбас. Че, аныяк кижиге согур боор эвес сен, кестирип алыр, ол-ла-дыр. Кажан халажы бээриңге, кезишкин өртең-үнелиг апарып, ээлчег манаар чадавас сен. Эки клиникаларже кирип алыры амыр эвес болгай. Мындыг операцияларны чүгле Москвада Федоровтуң клиниказы кылып турар, а бис ооң шеригжиткен салбыры-дыр бис. Ойталаан херээң чок. Сен мени шын

билип тур боор сен. Бис сени албадап шыдавас бис. Ынава
болзунза, домей-ле үш ай хире эмчиге чыдар сен, ооң соонда
комиссияга коор, чүгле ынчан чанып болур сен. А ооң
орнунга кестирип алырынга, бодунга эки-ле ыйнаан.

— Мен чопшээрэжиң тур мен. Ам көөрүмге, чүү-даа
көзүлбес, бүлүртүң. Операция соонда көөр мен бе инчеш?

— Тозан тос хуу гарантияны берип тур мен. Көөр сен,
а бир хууну бодун бээр сен. Сагыш-сеткилицни канчаар
хөөннөп алыр сен, оон кончуг хамааржыр.

— Чопшээрэжиң тур мен, доктор.

— Эр-хей! Бис моон-даа ыңай ужуражыр апаар бис.
Операция мурнунда сээң-биле тускай керээ чарары-биле
аңгы ужуражылга болур. Генерал-биле бодун дорт
ужуражыр сен.

— Генерал-биле ужуражыр, коргунчуг-дур аа...

— Ажырбас. Ол эки генерал чүвө.

Бир хонганда дүшп соонда кол эмчиниң өрээлинге баар
силер деп уруг чедип келген. Ортумак дурт-сынның,
шилгедек шевергин чараш арынның, угаанның көк карак-
тарлыг, чазык шырайлыг орус уруг ону эдертип алгаш,
кол эмчиниң өрээлинге эдертип эккелген. Өрээлдин эжик
кыдыында улуг сандайда демги-ле ийи капитан биле
подполковник, база ооң көрүп көрбээни майор орган. Олар-
дан аңгыда, хамааты хептиг-даа болза, дурт-сыны дорт,
бажын кыскаладыр таарып каан, чаагай одеколон чыт-
тыг ийи эр кыдыындан ыт чок шинзилээнсиг көрүп
органнар.

Демги-ле уруг генералдың өрээлинден үнүп келген,
чалаан.

— Кириңер. Хойүңерни аа. Ында сандайлар чедишпес...
Мен ам эккелдириптер мен. Кириңер.

Өрээлче кирип кээрлерге, майор эргелиг кол эмчи, узун
куу ашак биле арган ак шырайлыг, кастыктары көгөрө
берген чолдаксымаар генерал-майор дивандан туруп
келгеннер.

Хамааты хептиг ийи кижиниң бирээзи генералга
илеткей аарак, албан езузу-биле чугаалаан.

- Шупту хыналданы эрттирдивис, тааржыр-дыр, дөргүл-төрелиниң аразында кем-херек үүлгедип, шииттирип чораан кижилер чок, эки үлегерлиг өг-бүлөгө өскөн, даштыкыда дөргүл-төрелдери чок, ада-иези бөдүүн улустар...

— Эки-дир. А артканнары кайыл?

— Ам чалаптар бис... олар чокта силер-биле... баштай дугуржуп алып айтырыг бар.

— Чугаала. Кончуг кыска кылдыр илеткептиңер.

— Документилерни өске атка кылыр болганда, эмчи карточказынга база өске ат турар болза эки...

— Эмчилер-биле дугурушкаш, ооң соонда шиитпир-лептер бис. Операцияга чедир ам-даа элек-тир. Кезишкин операция эртен-не болгай але, майор?

— Шак-ла ындыг ийин, эш генерал.

— Ынчаарга.. ол-ла-дыр. Солдат-биле болур чогуур керээ, аңаа ат салыры болгап өске чажыт документилер-биле ажыл чоруттунган бе?

— Бо чугаа соонда кылыр бис.

— Ынчаарга хостуг силер.

— Дыңнадым! — дээш, майор эргилгеш үнүптерге, ийигизи ооң соондан чорупкан.

Дарон база эргилгеш үнүп чыдырда, генерал ону доктаадыпкан.

— А сен кай баарың ол, сержант? Бээр олур. Мен сээң-биле ачаң дег ажык чугаа кылыксап тур мен. «Офицерлер» деп кинону корген сен бе?

— Ийе.

— Ынчаарга эки-дир. Төрээн чурт камгалаар мергежил бар дээрзин билир-дир сен. Сен бо амгы байдалда биске эң-не үнелиг кижидир сен. Ам артында партия кежигүнү. Бис сен ышкаш кижилерге идегээр бис. Бо бүгү бистиң чугаавыс шериг, күрүне чажыдынга хамааржыр апар.

Дарон эскерип оарга, кол эмчи сигаретазын, одун оожум алгаш, эскертинмейн үнө берген.

— Бистиң улуг чуртувустуң мурнуу талазында улуг айыыл диргелип келген, берге үелер чоокшулап оар. Ынчангаш сээң-биле бистиң мында кады олуарарывыс салым-чолдуң айтырыы-дыр. Бис бо бүгүнү шагда-ла баъш бурунгаар эскерип, билип турар бис. ССРЭ-ниң мурнуу

чүгүндө Афганистан деп эрте-бурунгу күрүнө бар. Ол чурттуң удуртулгазы шериг дузазын чедирериниң талазы-биле бистиң күрүневистиң баштыңчыларыңа шагда-ла дилег кирип келген. Бис ынаар тускай белеткелдиг хөй специалистер кириер деп бодап турар бис. Селеме тудуп алгаш, чайып халыыр үе эвес-тир. Бо үениң политиктиг байдалы нарын. Американнар ортумак ыракшылдыг ракеталарын афган черниң бедик дагларыңа салып, ол чурттуң удуртулгазыңа бодунуң кижизи Аминни деткип, күштелдирип алыр болза, ССРЭ-ге дыка нарын болур. Сибирь, Ортаа Азия, Урал, Москва адыш ойунда дег апаар. Сен шериг кижидир сен, бо бүгүнү билир ужурлуг сен. Бистиң сени шилип алган ужурувус анаа эвес. Бирээде, сээң радио-техника талазы-биле шериг мергежилиң бар; ийиде, партия кижигүнү, эки командир-кижизидикчи; үште, эң кол чүве, кинооператор мергежилдиг сен. Ол биске эң кол көзөрдир. Сени оске чүүлдерге мергежилдиг специалистер өөредип каар. А ам эң кол чүүл, бистиң эртем-шинчилел талазы-биле специалистеривис, эртемдээн-неривис тускай микровидеокарак чогаадып каан. Ону кижиниң карааның огунга киир салгаш, быжыглааш, программалап каар. Ону тускай төптөн контролдап, ажылдадып, өжүрүп база болур. Автономнуг тускай режимге база ажылдаар. Ону карактың ээзи база башкарып болур. Чүгле берге байдалда! Ол режимни сеңээ специалистер тайылбырлап бээр. Тайбың үеде, ооң программаны ап кааптарга, анаа карак дег апаар. Ол сээң кадыыңа хоралыг болбас. Бис ооң-биле ийи койгун адып алыр бис. Билдингир-дир бе?

— Ийе, билдингир-дир. Мээң көрүп турар шупту чүүлдеримни аңгы төпте телевизорда дег көрүп турар ышкакжыл? Кандыг-даа үзүктөл чок боор бе?

— Барык-ла ындыг... херектиг чүүлдерни. Тускай программа турар, ооң хөй кезини команда езугаар бодун ойлеп кылыр сен. Чамдык чүүлдерге сээң инструкторун өөредип, тайылбырлап бээр. Сен, кинооператор кижидир, бодун дораан шингээдиң аптар сен. Бо дугайында кым-даа билбес ужурлуг. Чүгле каш санныг кижидир билер. Күрүнө чажыдын таратпазының дугайында тускай хол үжүү салып, хүлээлге

алыр силер. Шалыңың болгаш эрге-дужаалың аайы-биле немелде шалыңны база тургузуп каар бис. Сен ол дээш сагыш човава.

Генерал тургаш, эжикке барып, подполковникти, ийи капитанны чалапкан.

— Шалың, хеп, эрге-дужаалды, бажың айтырыгларын — шупту-шупту чүүлдү ам дораан аайлап, юридиктиг турушче кириңер. Айтырыг бар бе? Айтырыг чок бе?

— Чок.

— Чёдишкиннерни күзедим. Аалыңарже чагаа бижиирде, өөренип тур мен деп бижиир силер. Ам дыштанып, белеткенир болзуңарза эки. Дүвүрөп, сагыш човаан херээңер чок. Шупту чүвени эки шингээдиң алып болзуңарза, он хонук шөлээ бээр бис. Чангаш кээр сен. Ол чанарыңда, демги капитан үргүлчү сээң-биле кады чоруур — дээш, генерал туруп кээрге, Дарон: — Чоруп болур бе, эш генерал -- деп, езулаарга, демгизи: — Че, бар, оглум -- диген.

Даартазында кезишкин бетинде генерал база катап Дароннун өрээлинге келгеш, албан-херекке эвес, ал-ботка хамааржыр айтырыглар салгаш, байырлашкаш, чоруй барган.

Удатпаанда Дарон каш санныг документиленге ат салгаш, өрээлге манап, моон ыңай ооң салым-чолу канчаар өскерли бээр ирги деп бодап олурда, ону сөөртүр-орунга чыттыргаш, алгаш барганныр. «Кестирбес арга чок, согур артып болур-дур мен. Артында-ла оң талакы карак. Ол шампанны чүге-ле ажыда бергеним ол? Дыка-ла багай болду» деп Дарон боданган.

Операция шынап-ла үр болбаан. Улуг дизе-ле, дөргөн-дөргөн беш минут хире эрткен. Шимээнин дыңнаарга, дөрт-беш хире кижин операцияда киржиң турар хевирлиг.

Бир эр кижин:

— Ажырбас... Шупту чүве эки болду. Ам чүгле сегиирин манаар. Беш-алды хонарга-ла, чүгээр апаар — дээш: — Че, кандыг-дыр сен, сержант? — деп айтырган.

— Анаа-дыр мен. Кезишкин доосту бергени ол бе?

— Барык-ла доозуп тур бис. Куданга чедир экирий бээр, сагыш-човава. Аас-кежиктиг эр-дир сен. Ол-ла-дыр. Ам чүглө экириирин манаар. Эмнээр бис. Оон аңгы чадаже шилчиир бис -- деп, эмчи харыылаан.

Кезииншкин доостурга, Даронну тускай өрээлге эккелген, ийи кижиге кадартып каан. Оларның бирээзи демги ийи капитанның бирээзи, өскези эмчи сестразы хевирлиг дүүнү-ле аныяк кыс.

Эртен, кежээ каракче эмнер дамдыладып каар. Чамдыкта каракче элезин уруп каан дег өйүп-ле эгелээр. Ооң караан даараан удазыннарны чоорту ап каапкан. Ам ооң көөрү чүгээртеп, улуг үжүктерни безин танып турар апарган. Карактың экижиирин хынаар эмчилер колдуунда хамааты хептиг, хөй чүве чугаалавас бооп турары элдептиг.

Дароннуң караан тускай ашпараттарга хүншүң чыгыы хынаар. Тускай приборлар-биле шенелделер эрттирип, бичии микрофоннарлыг телефоннар дамчыштыр бир-ле черде кижилер-биле чугаалажып хынап турар хире. Бо бүгү шенелделер ийи ай ажыг уламчылаан. Карактың көөрү экижээн. Ону тускай янзы-бүрү черлерге апарып, карактың коорун шенегилээннер. Дароннуң көрүп турар чүүлдерин бир-ле төште кижилер кинода дег көрүп, ону анализтеп, тускай программаже кирип турганзыг-даа.

Эмнээшкин доозулган. Даронну эмчиден үндүр бижишкен соонда, ону база-ла мындаагы-ла ийи капитан чиик машинага олуртуп алган чорупканнар.

— Шериг кезээнде алыр чүүлдерин бар бе?

— Үүрмек чүүлдер, хевим бар. Альбом, номнар бар чүве. Дембельдеп чанарда белеткеп алган хевим.

— Ам баргаш, бо бүгүнү бөлүп алгаш, өске черже дислокация кылып бис. Сеңээ бир ай чартык шөлээ берип турар. Ол шөлээни ССРЭ-ниң камгалал ямызының тускай санаторий-курортунга эрттирер силер. Ооң-биле чергелештир тускай техниктиг белеткел курузун ооренип эрттирер бис. Бо хүннерден эгелээш сени тускай хепкерер, чөмгерер. Шалыдың база ап эгелей бээр сен. Совет Эвилелиниң кайы булуңунга күзээр-дир сен, ийи өрээл

бажың садып бээр бис. Офицер эрген лейтенант. Ээлчеглиг эргени, бо техниктиг тускай ооредилгени эртип кааптарыңга, база тыпсыр. Улуг лейтенант эргелиг боор сен.

Оон ыңай сактып алып чүвөң, бо хүннерде шериг биледиңни, өске-даа документи́лериңни биске тускай хол үжүү езугаар хүлээдиң дужаар сен. Бодуңуң ат-сывыңны кезек үеде уттуңтар болган-дыр сен. Ол Төрөөн чурттуң дужаалы-дыр деп билиң алып сен. Сээң документи́лериң орнунга өске документи́лериң билеткеп каан. Ону, даалга күүседип чорууруңда, холуңга тыпсып бээр бис. Сээң адыңны бистиг аравыска бөгүндө эгелээп Хамит деп адаар бис. Дарон деп атты уттуңтуңар. Чаа адыңга чаңчыгар болзуңза эки. Төрөөн чериң, сууруң деп саниаттыңар черлер дугайында долузу-биле тускай шээжилеп алып чүүлдерни парлап каан, ону эки сактып алырыңга, ортедиң узуткан кааптар. Эки шээжилеп алып сен.

Он хонук шөлээни курорт чоруур мурнунда алып болзуңза эки, документи́лериң шыгжагже дужааваанда. Ону капитан Расулов генерал-биле бөгүн дугуржуңтар. Силер ийилээн шөлөөже чоруур силер. А мен маңаа өске белеткел ажылын кылып мен. Бис үжелээн тускай даалгалыг бир дайынчы болук боор бис. Удавас тускай ооредилге соонда, онза даалга күүседип аңгы тускай мусульман батальоннуң составыңга бактаап, оон дайынчылары боор бис. Чогум херек кырында ол батальоннуң биске улуг хамаарылгазы чок. Чүглө даңзы-зыңга турар бис. Арткан чүүлдерни тускай программа езугаар ооредилге үезинде шииңгээдиң алып бис — деп, капитаннарың бирээзи тайылбырлаап, айтырган. — Билдиңгир-дир бе?

— Шак-ла ыңдыг, эң капитан.

— Тергийн-дир. Шупту чүвө чажыт боору, ынчангап шөлөөлөп чанарыңда, шеригден халажып келген кижиге боон, солдат хептиг чеде бээр сен. Мени кады шериг эрттирип турган эжим-дир деп улуска таныштырар сен. Өскүс кижиге-дир, баар чери чок дээн хевирлиг тоолчургу чугаадан чогаадып алып бис. Кады институт азы аспирантура кирип өрөннөдү ол дээр бис. Оон ыңай артык чугааның херээ чоң. ~~Кайы хоорайже өрөннөдү~~ деп турары-высты база дугуржушса алып бис. ~~Тул~~ чериң шериг

комиссариадынга болур чогуур документиленни чажыт килдискен мен аайлап каар мен. Хөй арага ижип болбас. — деп, капитаннарның өскези чугаалаан.

— Шампан деп арагадан бир километр ыракка турза эки. Канчап билир ам бир каракка дээпсе... -- деп, Дарон баштактанган.

— Сени хөй арага ижер кижин дивейн тур мен, инструкция ындыг. Мен билип тур мен, эш-өөр дөргүл-төрелин кээр, ынчалза-даа оон шеглээни дээр...

Капитанның чугаазын Дарон кулак уштап дыңнап, алла сагыжы аалында барган. Ол чүглө дүрген-не чанза деп бодап орган. Ава-ачазын көрүксеп, эш-өөрү, дөргүл-төрелин сагынганы илдең.

Шөлээ-даа эгелээн. Дарон Кызылга келгеш, шериг мурнунда ажылдап турганы телевидение черинге кирип, дарга-бошкаларынга дужуп кааш, хоорайның шериг комиссариадынга барганнар.

Капитан Расулов комиссар-биле элээн үр чугаалашкан соонда:

— Мен борта хонар мен, а сен амдызында эш-өөрүңге дужуп, дыштанып ал. Эрген он шакта маңаа чедип кел. Оон дугуржуп, планнап алып бис. Капитанның чагыын утпа. Байырлыг. Каракты камнаар. Харылзааны дежурный офицер таварыштыр боттандырап бис -- деп чагаан. - — Билдинди бе!

— Ийе. Мен Чадаана хоорай чедер билет садып алып бодап тур мен--деп, Дарон чугаалаан.— Даарта эргенгинин чеди шакта автобус бар...

— Ооң херээ чок. Мен ону багып бурунгаар шиитпирлеп каан мен. Даарта бисти шериг черинин машиназы чедирип каар. Сен ол дээш сагып човава. Аваң, ачаң төрелдеринге таптыг чугаалаар чүүлдерин эки боданып ал. Кол-ла чылдагааны — өоренирим ол дээр. Москвага бо эжим-биле кады экзамен дужаарым ол дээр сен. Дора дээрге, аспирантура дээн хевирлиг. Мени шеригке кады турган эжим-дир деп өчүүрүңнү чер-ле утпас болза эки.

— Чок, ажырбас, утпас мен.

Дарон төрөөн Тывазынга чедип келгенинге өөрүп, бо каш-ла ай дургузунда ооң салым-чолунуң дыка дүргөн өскерилгенинге элдепсинип, бадын бараан.

Хоорайга ол кезек улчуп, парк кирип агаарлан-даа. Ол ынчап таваар агаарлап чоруурга, чамдык таныыры оолдар, уруглар-даа таваржыр. Далаш кадында каш сөс-даа солчуп четтигиптер болганнар.

«Чүвени канчап билир, көдээ черде амыдырал база ындыг амыр эвес-ле болгай. Багай ада-иемге хенертен чеде бергеш, бар-чоктуг-даа боор улусту эпчок байдалга таварыштырып база болур хире-дир мен. Баш бурунгаар сөс дамчытса эки эвес бе? Малчын аалга канчап улус сөс чедириптерил? Суурда почтада, азы парткомда, суму секретарында черле телефон турар-ла болгай. Ынаар долгап көрейн. Өске черден келген кижини капитан Расуловка эпчок болбас кылдыр черле сагындырза эки боор» деп бодал-биле почтага чедип келген. Оочур узун, изиг, ышкамы база кончуг.

— Ойт, экии, Дарон ышкажыл сен! Артыңдан көөрүмге, ылап-ла сен болдуң? -- дээн кижиниң дыңзыг үнүнден серт кыннып, Дарон көрнүп кээрге, ооң мурнунда кирбик кара салдыг, шагдаа хептиг улуг лейтенант эр турган.

— Оо, Кыргызс. Экии, эжим.

— Телефон өртээ төлээр дээш кээримге, улус хөй. Дедир үнүп чыда, танып кааптым... Ам кайда сен? Шериг чоруткан деп дыңнадым чоп.

— Ийе, ол-ла-дыр, шериг херээн эрттирип каапкаш келдим -- деп, Дарон харыылаан.

— Кажан келдиң? Чоп хамааты хептиг сен. Шериг хевиң кедип ал! Каш чыл болдуң?

— Бир чыл чартык...

— Че, бээр кел, даштын машинага олур. Чоруулу. Мен дежурстводан чаа халаштым. “Чуур”-ла болгай! Дембель кижини маңаа турган херээң чүл! — деп, эжи хөөрөөн.

— Адыр, эжим, суурже телефоннаптайн.

— Оочур хөй-дир. Ооң орнунга мээң өрээлимден долгаптаалы. Дүргөн болур.

Даронну ол барык-ла албадал-биле машиназынче киирип алгаш, иштики херектер ямызының уунче хапкан.

Кыргыстын өрээлинден Дарон суурнуң почтазынче, совхозтуң партком секретарынче хала чокка долганкаш, ада-иезинге дарый дыңнадыптарын ол дилээн.

— Ийе, дуңмам, кажан кээр деп чугаалаар мен? Албан дыңнадыр мен. Бо кежээ сөс сөгледип, чолаачы оолдарның бирээзин каксыптар мен -- деп, бир кижин аазаан. -- Мен эге партия организациязының секретери-дир мен.

— Өске чер чурттуг, шеригге кады турган эжи-биле кел чыдар деп чугаалаарын утпаңар. Даарта дүтүш үезинде чеде бээр мен.

— Машиналыг сен бе, чадаг сен бе?

— Чадаг мен.

— Ынчаарга Кызылдан каш шакта үнер сен?

— Сес шак үезинде боор.

— Мен бодумнуң машина-биле автовокзалдан уткуп алың. Азы Сарыг-Холчүктүң арт кырынга манаар бис. Аңаа дужаалы, дуңмам— деп, парторг ажаансыраан.

— Ажырбас, мен шериглер машиназы-биле чеде бээр мен.

— Бис уткуур бис, ол-ла!

Чугаа ынчаар доозулган.

Кыргыс кыдыыңга таакпылан орган боду, тура халааш:

— Че, эжим, солун кижин-дир сен-- дээң, айтырган.—
Каая тептин?

— Ыраккы Чоон чүктүң шериг округунга! Хабаровск хоорай чанынга.

— Бир дыңнаарымга, харын шериг чоруй барган деп турду. Че, эжим, бо мээң кады ажылдап турарым «угрода» оперуполномоченный Саая Василий деп кижин-дир. Таныжып алыңар. Бо мээң эжим-дир, Саая. Ам канчаптар бис. Ажыл шагы база доозулган...

Василий:

— Сен-не билгей сен. ОБХСС дээрге хаан биле бурганна болгай, бо амыдыралда. Бисте хол боозундан өске чүве бар эвес, а сенде шунту бар. Уруглар база эңдерик болгай— диген.

— Ында чүү боор, оолдар, хап ораалыңар! Чүгле маңаа хей! Даргалар хой-дүр. Хыналда база келген.

Кыргыз сейф аксын кычгырадыр ажыткаш, «макаровун» суккаш, саазын аразындан элээн акша санап алгаш, бир шил армян коньяк ужулгаш:

— Че, Саая, мону суу ал. Чүвези чок кижичалчалаар анаар. — дээш, Даронче карак базын каан.

— Аа халак! Ынчап баар-ла болгай сен ам. Чүдек хоранныг эрлер-дир бо. Оорлар тударда Саая, арага кударда, садыг халыырда база Саая, а уруглар-биле болар аайлажыр...

— Хомудава, баштак-тыр ийин. Че, машинаже.

Садыглардан аъш-чем, кат-чимис арагалар садып алгаш Улуг-Хемниц кыдынга хап келгеннер. Каа-Хем биле Бии-Хем ийи хемниц каттышкан белдири... Кызыл хоорайны хем кыдындан көөрге, бир янзы костүр -- шөлээн, ыржым. Моторлуг хемелерлиг ийи-чаңгыс эрлер, уруглар олуртуп алган эжиндирген, тенектенген...

Ийи-бир шилди доозунтарларга, Кыргыз чолаачы-биле катан хоорайже халдып кирер деп барган.

— Дораан кээр бис. Компанияга улус чалгааратпас уруглар ында бар. Багай, үеп-балай эвес уруглар чүве, мен эдертип келийн. Дораан кээр бис.

— Хей боор...

— Хей деп чүңүл?! Орта кижичалчалаар анаа коруу алырга безин, кижичалчалаар хана бээр болгай. Эки уруглар чүве. Хомудавас сен. Саая, сен бо мээң эжимчи чалгааратпа.

Шагдаа машиназының довураа хоорай уунче буруцайнып чоруй барган.

Саая мацнап-мацнап, сугже шурай бергеш, хемниц ортузу чедир эжингеш, дедир арай деп ээп келгеш, эрикке кезек чыткаш:

— Арай деп дедир эштип келдим. Агым дуу эрикке дыка күштүг хап чыдар-дыр. Будум курлу берди...

— Ма, дустуг огурең суундан иживит, эки анаар.

— Че, бирээ-бирээден ижинтээли — дээш, Саая айтырган. — Сен институт соонда шериг бадынтың бе?

— Ийе, доозупкаш келгеш, бир-ийи ай ажыг ажылдадым. Оон шериг келдире берди...

— Мен Хемчик Сааязы мен...

— Мен Чадаана бажындан мен.

— Каяа ажылдаар сен?

— Өөренир бодап тур мен. Көөр мен.

— Ынча дыка өөрөнгөш чоор сен. Дипломун бар ышкажыл. Кино сценарийи бижип өөренир дээди курстарже кирер бодап тур мен дидиң але? Ол биске херек бе? Киностудиявыс чок ышкажыл. Ол та кажан ажыттынар — дээш, Саая саналдаан. — Биске ажылдап кирип ал. Улус чедишпес-тир ийи.

— Боданып көөр мен.

— Боданган херээң чүл? Эртең дораан кадр килдизинге бараал. Биске үш кижиге херек. Кем-херек истелгези дээр-геле, четчир. Кандыг кезекке турдуң?

— Армейжи разведка -- деп, Дарон харыылаан.

— Оо, ол-дур. Күш-шыдал четчир-дир! Ол-ол. Эрге кандыгыл?

— Сержант. Старшиналап турдум. Чоокта чаа лейтенант эрге тывысты.

— Офицер эрге?... Лейтенант бе? Шериг соонда ындыг эрге тыпсып берди бе?

— Үш ай дургузунда офицерлер курстары эртип турдуvus. Дээди эртемниг солдаттарның шериг хуусаазын бир чыл эвес, а бир чыл чартык кылып каан. Шериг хуусаазы дооступ турда, тускай дужаал езугаар белеткел эрткен соонда, лейтенант эрге тыпсып бергеш, курлавырже халаптар апарган.

— Оо, солун-дур оо. Силерниң дээди өөрөдилге черинде шериг кафедразы чок чүве бе? Ам шериг кафедралыг өөрөдилге черин дооскан эрлерни офицерлер кылдыр шеригже ап турар апарган чорду. Ынчанмайын канчаар. Кыдаттарны, американнарны көрбөс сен бе, кежээлеп турар. А олар Вьетнамга күш четпес. Че, Вьетнам дээш ижинтээли. Эр-хейлер! Мен база, шериг эрттирбээн дээрден башка, база офицер мен. Бо капитан деп каан.

Саая шынзылгазын карманындан ужулгап, Даронга кончуг камныг көргүскөш, дедир суп алган.

— Милицияның Омск хоорайда дээди школазын доостум. Акша бар, бажың-балгат база бар. Оон ыңай чүү керек боор. Кызып ажылдаар, ол-ла! Удавас академияже кирер дугайында рапорт бижип каан мен.

Удатпаанда Кыргыз машина долу уруглар олуртуп алган шаап келген. Таныжарга, колдуу садыгжы мергежилдиг аныяк кыстар болган. Эмчилер-даа бар. Дарон канчап билир деп бодааш, бир караан базып алгаш, кезээни өттүр туруп келген.

— Кижиже караан базып алгаш, турза-ла турар, кандаай оол чүвөл? — деп, бир уруг хорадаан-даа.

Дарон чамдык дашкаларны төндүр ишпейн эрттирип, чамдызын амзаңгырлап турган болгаш улуг, эзирбээн.

Кезээни өттүр чеже хөөрежир боор, орайтай бергенде шупту тарап чаныпканнар.

Дарон хоорайда төрөл угбазының бажыңыга кээп хонгаш, дугурушканы езугаар даартазында дежурный таварыштыр капитанче долгаап, чоруур шагын дугуржуп алганнар.

Олар Кызылдан хап баткаш, Сарыг-Хөлчүктүн арт кырынга тура дүшкөннөр. Элден чүве — улус-ла хой. Капитан биле Дарон машинадан дүже халчып кээрге, партком секретары ооң ачазын, дөргүл-төрөлдөрин машина долдур олуртуп алган уткуп турганнар.

Дароннун авазы машинадан үнүп келгеш, кезек аамайланып, карааның чажын-даа чоткулаар, оон оглунун чанынга ыт чок келгеш чыттаан.

— Хөөкүй оглумуу. Кандыг келдиң?

— Чок, анаа авай. Шупту чүве анаа. Бо мээң кады шериг эрттирип турган эжим-дир. Бо Тыва деп чуртту көөр дээш, сонуургап келген кижидир ийин. Боду Чечен чурттуг кижидир.

— Оо, хөөкүйнү, кижидир төлү каяа-даа чоруур. Экии, оглум, экии. Уруглар, шай, сүдүңөр бээр кудуңар. Далап кадында келдивис ышкажыл. Сиген ойү база келген. Чоп саадап турдуң, оглум? Сени апрель-май айда кээр деп маңап турдувус. Чиде бээринге, коргун-даа турдувус ышкажыл.

— Өөренип турдум, авай. Офицерлер курузу эрттин турдум. Ынчангаш саадай бердим. Бо уруглар кайыын эңдерлип келгеннери ол. Кайда чайлап тур силер?

— Ырак эвес, Кара-Адырда, Чадаана ору. Хой кадарып оскен чериң. Бо даргавыс дүүн халдын келген. Сос чедирик келди ышкажыл.

Ачазы Даронну көрүп, долгандыр кылаштап тургаш, сеткили хөлзээнинден:

— Арыпкан оол боор бе? Ам чүнү канчаар сен? Сиген кезер бис бе?-- диген.

— Сиген кезер деп чүңүл? Оглуң оода бир-ийи хонук аалга тургай. Сиген кай баар. Ол кыдаттардан коргуп турдум, улуска ынча дээр эвес. Кижн база солун-сеткүүлден көрүп, номчуп орар боор чүве-дир. Бо ашак-ла харын чүве тоовас, сиген-ширбиин деп-ле эшкедеп турар. Ам ол-ладыр. Оглум чедип келген. Бээрлеңер че, бо ажы-тол канчап бардыңар!? Ол аһи-чемиңер, ак чемиңер чажыңар.

Дарон сугну уткуп алган, машина-балгат, аһт-холдүг кижилер чайлагга хап келгеннер. Кожа-холбээ аалдар чыгып, Дароннуң ээл келгенинче ооруп, шайлаанкынга кээп киржиң, дойлааннар-даа.

Дароннуң угбаларының оолдары, чээниери ооң шериг боргун хунаажып кедип, чарашыңары-даа аажок. Дарон ону баш бурунгаар билген дег, шериг эмблемалар, беп адырлыг пилотка борттер садын алганы харын эки болган. Оларны бичии чээн оолдарга үлөп бээрге, оларның амыраарын чүге деңнээр.

Дароннуң суурдан келген угбалары, кезек төрөлдери улуг кара пап долдур хой эъдин дүлүп, ак чемин чажып, Дароннуң ачазы тыва арагазын орун адаандан уштуп, улус чонга кудуп эгелээн.. Капитан Расуловтуң ээлчээ кээрге, ол ону ийи холдап алган, Дароннуң баһи бурунгаар инструктаж эрттиргени езугаар чажып, тывалар дег езулаап, ижинкеш, дедир сунган.

— Оо, мүн-не ужур билир эр-дир. Орус эвес кижн хире ийин бо... — дээп, ачазы Даронче айтырганзыг көргөн.

— Мен орус эвес... татар кижн мен — деп, капитан багайтыр тывалаан.

— Ол-ол, көрдүн бе! Чугааладым чоп. Сен Хакас татары сен бе? Азы Урал татары сен бе? — деп Дароннун ачазынын акызы аңаа сиңниккен.

— Волга деп улуг хем бар. Саранск, мордов улус бар. Мен ында... төрөөн, чурттаан. Волга татарлар... билдим? — деп, татар, тыва состерни холуп, Расулов тайылбырлаан.

Хамык ашактар капитанның чанындан ыравайн, чугаа эреп, бар шаа-биле бакка-сокка орустап шаг болганнар. Чамдык элээн ижипкен ашактар ам шуут орустаары кедереп «мать-черт» деп эгелээннер.

— Мээң оглумнун кады шеригге турган эжи ышкажыл, угбакым. Шериг хуусаазын кады дооскан оолдар-дыр. Ам бо оол-биле кады өөренир бис деп турлар — деп, авазы кожазынга тайылбырлап орган.

— Оглунар дээди эртемниг, дириг-чурук тыртырар кижиге дижек. Ам чүге өөренир деп турар оол боор. Ажыл-даза эки эвеспе.

— Та, кым билир дээр сен. Даарта таптыг дылдажып коор бис ыйнаан -- деп, Дароннун авазы харыылаан.

Дароннун чаңгыс классчы эштери оолдар сес олуттуг “ГАЗ-69”-туг шаап келгеннер. Олар школа дооскан-ла, шериг эрттирип каапкан. Боттары, Даронга бодаарга, «кырган-солдаттар» бис деп мактанырлар. Чиик машина-дан сөктүп үнзе-ле, он ажыг кижиге. Оларның аразында Дароннун башкызы, эге шериг белеткелинниң удуртукчузу Монгуш база бар.

Дарон башкызынга устав езугаар езулааш:

— Эш капитан, лейтенант Дарон албан-хүлээлгезин Кызыл туктуг Ыраккы Чөөн чүк шериг округунга чедиин-кинниг эрттиргеш, төрөөн Тывазынче эеп келди. Орукка онза солун чурум үрээшकिनери болбаан! — деп, баштак-танып айыткаан.

— Халажып келгенниң дээш байыр чедирип тур мен. Эр-хей!

— Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!

— Суладаңар.

Дарон башкызы-биле куспактаңчып, мендилешкен, эш-өөрүнүн аразында барган.

Кыдыында турган кезек апактар ол бүгүнү көргөш, сонуурган, шериг чуртталганың чартык-чамдыызын билип алганыңга амырап, адыш часкап турганнар.

— Бо канчаң офицер апардың? Сержант кижн эвес сен бе? — деп, Дароннуң чаңгысклассчыларының бирээзи кайган айтырып, ооң шериг биледин аңдара-дүндере тудуп көргүлээн-даа.

Эштериниң бирээзи:

— Бо кижн институт соонда бир чылдың хуусаазыңга таварышкан кижн-дир ийин — диген.

Өскези:

— Чок, бир чыл чартык. Үш ай офицерлер курзу база дооскан кижн-дир — дээш, айтырган. — Ам ол-ла сен бе?

Дарон:

— Ийе, ол-ла мен. Чүгле улаштыр өөренир бодап тур мен... — деп харыылаан.

— Чеже өөренир чүвелем, аал?! Өгленир, ажылдаар эвес чүве бе? — деп, бир эжи чугаалаан.

Дарон эштеринге капитанны таныштырып, ону башкызы-биле душтуруп каан. Ол ийи капитан аксы-дылын тып, кезээни өттүр орустажып, тыва арага бот-боттарыңга сунуп, дыка-ла хөөрөшкеннер.

Чаңгысклассчылар көгүжүп, суур бадып хөөрежир деп сүмелээрге, Дарон тускай инструкция сагып ынаваска, оолдар машиназыңга орупкаш арлы бергеннер. Дөргүл-төрөл база чоорту тарап чоруй барганнар.

Аалдың ээлери сылдыстыг дээр адаанга от салгаш, хойтпак хайындыраын капитанга көргүскеннер. Ол ону хөлчок сонуургаан.

— Сүттен арага хайындырып турарын бир дугаар көрүп тур мен.

Тыва араганы капитан улуг сонуургал-биле ижип турар боорга, Дарон аңаа сагындырган:

— Мону дыка бастын ижип болбас, эртенинде чүдөп болур. Изиг арага ишпе, ооң орнунга соок тыва арагадан эккен берейн.

— Хадың чулуу-биле домей чүве-дир. Чүгле сүтсүп, кефирзип турар. Водка ишпес мен, мону ижейн. — деп,

Расулов чугаалаан. — Сылдыстарның чырының чидиг деп чүвезин! Бир дугаар эскерип тур мен. Сылдыстар мыя мында... Сээң-биле бээр чорупканым онза болду. Четтирдим. Эртен төп-биле харылзаа тудар бис, сен шаг-шинээн чидирбе.

Башкы биле капитан ийи дыка хоөрежип, эът быжырып, тыва арага ижип шаг-ла болганнар. Орайтай бергенде олар ийилээн бедик сери кырынга хоөрежип чыда, удуп калганнар. Дүне када Дароннуң эштери суурдан чаңгыс классчы уругларны эдертип алган чедип кээрге безин, одунмааннар.

Улуска шаптык катпас дээш, чаңгыс классчылар аалдан бичии ырап, машиназының чанынга хоөрежип хонганнар.

Ооң амыдырал-чуртталгазын сонуургаан эштериниң айтырыгларынга Дарон чүгле харыылап четтигип турган.

— Ам-даа өгленмедин бе?

— Кажан четтигер мен.

— Оода чаа таныш тып алдың бе?

— Чаа таныш?... Ол чүңүл? Институт доозуптарымга, дораан шериг келдирип аппаратды...

— Сени дыка хөй уруглар сонуургаар ийик чоп... Олар ам шупту ашактарлыг, өглүг-баштыг... «Ында-бирек» кижин база өглүг... сени, студент турунда-ла, манавады чоп.

— А сен өгленип алдың бе?

— Боданып тур мен.

— Шилип чадап тур сен бе?

— Мен шилижип берейн дээримге, ынавас уруг-дур бо, аал. Сеңээ ынак мен дээр уруг-дур. Мен база ам-даа бот чор мен. Кады өгленип алыыл дээримге, шуут ынавас уруг-дур бо — деп, Юра оюн-баштаан тө каап, дашказын сунуп келген. — Че, дембель кижин чаа бериптер-ле болгай. Ма, водка-дыр, эжим.

— Че эштерим, чедип келгениңер дээш, улуу-биле четтирдим. Бистиң клазывыс дээш! — деп, Дарон дашказын апкан. — Амыдырал-чурталгаңар шуудап турар улус-тур силер. Эр-хейлер!

Эштери элээн эзирээш, шуугажып-ла туруп бергеннер:

— А сээң чуртталгаң шуудавайн турар эвес... Чоор сен.

Шеригден бистиң оолдар анаа солдат, сержант бооп кээп турда, а сен лейтенант апарган-дыр сен. Тулган-дыр. Амыдырал сени чаг иштинде бүүрек дег эргеледин чорда, а сен... улусту тоовас... езуургай бердиң бе?

— Бо канчап бардың? Чечек, сен орталан. Азы эзирий бердиң бе?

— Сен, Юра, дыка кежээлеве! Чоп эзириир кижии мен. Меңээ кут!

— Эй, уруглар, бо Чечекти чугаалап көрүңерем...

— Мен билир кижии-дир мен. Сен анаа олур. Мен бо «чаңгызым» Дарон офицер-биле чугаалажып тур мен.

— Аа, буруулуг болдум. Ындыг чүве ышкажыл. Ма, иш че.

— Ийе, ижер мен.

Чечек дашказын ижиикеш, ыт чок олуруп алгаш, ыглай берген. Эптери ону чедип алгаш, ырады кылаштажы бергеннер. Чамдык уруглар ынаар-даа кичээнгеи салбас, каткы-иткизин төп, хоорежип-ле турганнар.

— Бо кижии арага ишпес ийик чоп, канчап барганы ол?

— Чоор сен, мен бичии сыгаштым.

— Школадан тура бо Даронче туралаар ийик чоп, ыттава, ынчангаш ыглап турары ол-дур.

— А бо кижии ону билир бе?

— Та, кым билир ону. Школага Чечектин эжи «ында-бирек»- биле таныжып турду чоп. Оозу, Дарон студентилеп турда, каапкаш, огленип алды чоп. Даронну «ында-бирек» кааштарга, Чечек дыка амыраан, адак-бышкаа черге дегбес халып турду чоп.

— Чүгө?

— Амыраан аан.

— Чүгө амыраары ол?

— Дуу, кулаан каям... Даронче туралаар ийик чоп, а ол ону тоор эвес.

— Ындыг чүве бе? Аа, ынчангаш чөңгээлеп турары ол бе? Аа-аа, мен база ону сонуурган турдум чоп.

— Уруглар, Чечекти оожуктуруп аалыңар. Бээр келиңер.

Чаңгыс классчы кыстар эжи Чечекти оожургадын алган хире, элээн үр болгаш, топтуу кончуг чедип келгеннер.

- Дарон, сен бо кандаай кижн сен?! Студент чылдарында таптыг душтук безин тын албас, ам кээп бистиң багай эживисти хомудадың...

— «Ында-биректи» ынча дыка бодаан чоор сен. Шагдала сени уттупкан чүвени...

Өртенген хадың катап ыян бооп,

Өзенни каастап үнүп келир бе?

Өске кижиге барган ыпакшыл

Эжимни сени эргип келир бе?...

Ырлажып дооскаш, чаңгыс классчылар оон таптыг хөөрежир деп дугурушкаш, Дарон биле Чечекти каапкаш, халдып ыңай болганнар. Чүгле Юра чыдып калган.

— Бо кандаай уругларыл? А мен канчап чанар мен? — деп, ол хыйланган.

— Лалга барып хонуп ал — деп, Дарон сүмелээн..

— Че, бирээден апкаш, огге барып чыдып алың, а силер хөөрежинер — деп, демгизи чопшээрешкен.

Дарон биле Чечек ийи ол дүнс улуг хөөрешкенде-даа чок, ыт чок кылаштажып, чугаа хонүктүрүп, бадын барааннар. Чүгле даң чаа агарып, сындан каккан сырын дынзый бээрге, бот-боттарыңче чыырлып, куспактажып, таалалга алзыпканнар. Оларны чүгле эртенги Шолбан көрүп, херечи бооп, чивеңейини турган.

Чечек ам харын:

— Сен мээң бир дугаар эр кижим-дир сен. Сеңээ мен шагдала сөглөксээн чүүлдеримни чугаалап берейн-- дээш: — Ажырбас бе? — деп айтырган.

— Ийе, чугаала, мен дыңнаайн.

— Мен сеңээ алды класстан тура ынак чордум, а сен ону кайыын билир деп сен... Ында-бирек уруг-биле халып, ооң соондан, шупту чүүлдү уттупкан, маңнап турдуң... Мен билир мен... сени кээргеп, хүннеп, канчап чорбадым дээр, оода сен ону билген болзуңза! А бо хүн мен чырык черде эң-не аас-кежиктиг кижн-дир мен. Сээң-биле мынчаар дужуп кээр мен деп шуут бодавайн чордум. Мен хомудапас мен. Сээң студент чылдарыңда таныжың манап-даа чоруур чадавас. Ындыг-даа болза, мен дыка амырап тур мен. Сен чүнү-даа ыттатта... Мени дыңна. Юра сени келген,

бараалыңар дээрге, ынавайн шаг болдум. Ам сенээ дужуп, амыдыралымның база бир шинчизин кордум. Эң-не эки чүүл – мен сээң-биле-дир мен.

Чечек Даронче чыырлып, дам хандыр куспактанып, эргеленген. Оол ону ыт чок куспактап, ошкаан. Кыстың, кандай-даа болза, дойлуп хөлзээш, ажыттыңган сеткилин хомудатпас дээш, ону улам-на дыңзыг-дыңзыг ошкагылаан.

- Сен мени чемелеве... эскербейн чораан дээш, хомуудава. Сенээ мээң хамаарылгам эки чораан, ам-даа эки. Сени эки, ак сеткилдиг, кижизиг кижиде деп билир мен. Бистиң бөгүн дужуп келгенивиске мен өөрүп тур мен. Бир эвес сенээ эпчок болган болза, сен меңээ хорадава — деп, Дарон чугаалаан.

- Шеригни дооскан-дыр сен, оон ыңай чүнү кылыр сен?

- Өөренир мен.

- Өөренир? Дээди эртемиң бар ышкажыл?

- Аныяк турган чазыпкан хире-дир мен. Бо ажыл сеткилимге таарышпас-тыр — деп, ада-иезинге сөглээш дээш, баыш бурунгаар чогаадып алган бодалын Дарон Чечекке чугаалаан. Ол сестерни чугаалаарындан чалданза-даа, ынчаар чугаалаар деп капитан-биле дугурушканы ындыг.

- Ам кайнаар өөренир сен?

- Күш-культура институту кирер бодап тур мен.

- Школага сенден артык спортчу кижиде чок турду, хоккей ойнаар, бомбүктээр, хаактаар, баскетбол, чадаг чарыш... Шупту хевирлерге дески турдуң... Ам ооң сенээ херээ чүл?

- А сен чүнү канчап тур сен? Чүнү доостун? Дыңнаарымга, ынаар өөренип турар. Свердловск хоорайда.

- Юрист эртеми доостум. Чадаанада прокуратурада ажылдап тур мен.

- Оо, коргунчуг-дур аа...

Дарон сактырга, ооң мегезин өттүр билип, сагыш-сеткилинде чүү барын бо аныяк шилгедек уруг билип турган ышкаш апарган.

- Чүдөн корга бердиң? Сен амыдыралың иштинде бир кем-херекке онаашкан, ол херектен каражадан кижиде болуп турар-дыр силер — деп, Чечек чугаалаан.

— Ол кандыг херек боор? — деп, Дарон билбээченнээн.

— Ынакшыл херээ. Сен ол херекке онаашкаш, чар-тың ортенип калган чадавас. Ында сээң буруун чок... мээң база... ол өртке... бис ийилээн ортенген бис...

— Бо бүгүнү уттуштаалы... Ол чугааже баштак-биле-даа эглип келбээли. Ажыы-биле чугаалаарга, бо бүгүдөн, чүгле шеригге баргаш, оңгарлып келдим. Амыдыралдың чаа оруун эгелээр күзелим бар — деп, Дарон часты хона берген.

— Ол чаа орук аксында мен чорумал кижиге апардым бе? Бир эвес ыңдыг болза, мен сеңээ шаптык болбас мен. Мен бо амыдыралымда база дыка хөйүнү бодап, муңчулуп чордум. Бистиң чаңгыс классчывыс... сеңээ ынак турган уругга мен дыка адааргап чораан мен. Ол сени, студент чорунда, манавайн, өске оол-биле өгленип алырга, дыка амыраан мен. Манап чордум. Бо хүннү манап алдым... Оон ыңай менээ чүү-даа херек чок. Мен сеңээ ынак мен. Ону бүгү назынында сактып ал — деп, Чечек сагыжын тө каапкан.

— Адыр, олур. Докуп тур сен бе?

— Ийе, сен мени куспактаарыңга, чылыга бердим — деп, Чечек хүлүмзүрөөн. — Сеңээ дужа бээр боор мен деп дыка идегеп чордум. Бурган бар-дыр деп ам бүзүрей бердим. Дарон Чечекти бодунче чыыра куспактаан.

— Бо бүгүнүң дугайында оон таптыг чугаалажыр бис. А ам... мен сени күзеп тур мен...

Эртенги хүн даглар баштарынче херелип чажып үнүп орган.

Дарон биле Чечек аалга кээрге, ава-ачазы сүттүг изиг шайын шагда-ла хайындырып алган өөндө органнар.

Башкы биле капитан хой манаар үгек чанында майгында хаарыктап чытканнар.

Изиг шай аартап алгаш, Дарон Чечекке шуглак-дөжек ог дөрүңгө белеткээш, ооң чанынга хеви-биле чыдып алгаш, суугунуң изиг чалымынга чылыккаш, удуй берген.

Душ үезинде Дарон оттуп кээрге, Чечек чок, капитан хемниң соок суунда эштип турган.

- Башкы суглар кайыл?
- Дуу аалдың оглу машиналыг келген, аңаа олурупкан, суурже бада бердилер.
- А демги Чечек...
- Ол база... ажылым хоржок дээп, кады чорупту.

Кежээликтей капитан биле Дарон аалдың кедээзинде улуг дагда хойлар дозун бадырар дээп, ооң кырынче үне бергеннер.

— Езулуг чараш чурумал мында чүве-дир. Дуу баткан чинге хем чүү деп хем боор? — деп, капитан айтырган.

— Чадаана хем-дир. А солагай талазындан киир аккан хем Кара-Адыр. Дуу көр даан, барыын чүкте улуг тайга Кызыл-Тайга деп тайга-дыр. Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Хор-Тайга, Шом-Шум... Ооң артында Красноярск край, Хакасия. А чиге барыын чүкте Даг-Алтай, Казахстан, Алтай край, Кемерово облазы — деп, Дарон тайылбырлаан.

— Дуу ол ак-ак дээвиерлерлиг... суурлар бе?

— Адаанда Чадаана хоорай-дыр, а бетинде суурну Бажың-Алаак дээр. Чадаана сумузун шаанда Чайлаг-Алаак деп турган. Ында уйгур каганат үезинде сес-сес чүс метрниц хемчээлинге туткан шивээниц ора-сомазы бар. Дуу ол кезек борбак дыттар үнген хову ортузунда тей бар-дыр бе?

— Кара-кара хорумнарлыг кезек арга. Ийе, көрүн тур мен — деп, капитан чугаалаан.

— Ол арганың кыдыында хову ортузунда дап кожээ бар, ону сенээ көргүзөр мен. Мен бодаарымга, ол улуг шериг баштыңчызы маадыр кижиге хире. Чүге дээрге, мээң бодап турарым-биле алырга, ол маадыр шериг баштыңчызы кижиге дуу ол суур бажында орну арткан шивээже, бодунуң үезинде аан, шаап халдап турган, өлүрткен хире. Ону шериглери бо ховуга эккелген, ажаап каан чадавас. Бо мээң амы-хууда даап бодаашкыннарым-дыр. А херек кырында ол үеде байдал та кандыг турганын кижиге билер эвес.

— Төөгүнү чамдыкта эртемдээннер бодунуң билип, амы-хууда даап бодап каан аайы-биле шуут ынчаар болган деп шынзыдып туруп бээр улус болгай. Ол-даа канчаар, оларның херээ-дир, а бистин ажылывыс бир аңгы — деп, Расулов ораны одурду көргөн.

Холдан салбас дипломат сумказын капитан ажыткаш, телефон уштуп эккелген. Капитанның каш катап ол телефону-биле Төпче телефоннажын турганын Дарон корген. Спутник таварыштыр харылзаа тудары ол үеде ындыг-ла делгеренгей эвес турган. Ону чүгле тускай албан черлериниң кижилери ажыглап турганы чугаажок.

Капитан телефон-биле харылзаа тудуп турар үезинде Даронга чугаа дыңналбас хире хемчээлге ырай бээр турган. Ол бо удаада ырадыр кылаштаваан.

— Обьектиниң кадыы тулган. Дыка чараш бойдустуг чер-дир. Бис ам ийилээн дыка бедик даг кырында тур бис. Моон шунту чүве көстүп турар. Ташкент? Ташкент амдызында көзүлбейн тур. Моон улуг даглар кырынче үне бээр болза, көстү бээр боор. Бар, бар. Шунту чүве эки. Квартира айтырыын база шииттирлеп кааптывыс. Ийи орээл. Ийе, документилерге ат салыр, ордер база менде. Белен.

Капитан кезек ыт чок дыңнаалап, телефоннуң ындында ужунда улуг эргелиг даргадан айтышкын ап турар хире, бажын согаңнадып каап, Даронче корүп каап, кылаштап турган.

— Ийе, белен бис. Таптыг-ла дортен минут болгаш, эгелеп болур бис. Ийе, инструкция езугаар он минутадап үр тутнас бис. Дыңнадым, сеанс соонда катап харылзааже үнер... Сеанс үезинде чергелештир харылзааже үнүп коорүп шенезивиссе? Билдим. Дыңнадым! Чергелешкек харылзаа шугумунга турар мен.

Капитан «дипломадындан» улуг эвес портсигар хире прибор уштуп келгеш, Даронга сунган.

— Ма, бис ам шенелдевисти шолээвис-биле чергелештир эгелевес болзувусса, программадан озалдай берип болур бис. Бо приборда улуг нарын чүүл чок, дорт кнопка бар. Ажылдадырда, мынаар базар. Автомат режим бо. Дайынчы байдалче ону кирип турар үе чок. Ынчангаш дорт автоматика режиминче кирип алырга, Төпче шунту видеочуруктар, үн даажы дыңналып турар. Эгезинде улуг күш үндүрбейин, организмни чоорту чаңчыктырар бис. Бистиң хүнде нормавыс 2-3 шак, эртир ажыглап, сеансты оон узадып болбас. Кандыг-дыр сен? 30 минут болгаш,

эгелээр бис. Сагын-сетикиң хөөн кирип ал. Корткан херек чок. Шупту анаа болур.

— Мен кортнайн тур мен. Бажым чарлын чаштай бербес бе?

— Дириг амытаннарға шенелдени дөрт чыл бурунгаар эрттирип каапкан, түңнели эки болган. Шупту анаа болур. Бо кнопкаларны, чааскаан чорааш, бодуң ажылдадып болур сен. Бижиткеш, шыгжап аар кнопка бо. Ажылдадыр бетинде Төпче дыңнадып алыр. Биске ийи спутник телефону турар. Демги капитан-биле үжелээн кады ажылдаар бис. Ооң хүлээлгези — бистиң амы-тынывыс харыылаар. Үргүлчү бисти кадарып чоруур. Эң-не сактып алыр чүүлүң бо кнопка, сээң салым-чолуң, амы-тынның. Мону базып болбас. Сактып ал. Кызыл өңнүг кнопканы. Ол үргүлчү дээктиг чоруур. Эң берге байдалга таваржып келгеш, ону ажыглаар. Мен бодаарымга, ону чуртталгавыс төнчүзүңге чедир ажыглавас боор бис. Шак бо портсигар ышкаш прибор сеңээ база меңээ чоруур. Дайынчы байдалга чүү турбас боор, мен өлүртүп каар болзумза, азы балыгланы бээр болзумза, бо приборну дораан алыр, шыгжаар, өске улуска берип болбас. Ооң дугайында чүгле санныг кижилер билир дээрзин сеңээ сагындырган болгай бис. Бо дээрге күрүне камгалалының эң чажыт айтырыы дээрзин сеңээ катап-катап сагындырар хөңнүм чогул. Дириг чорааш, мону кымга-даа ыыттап болбас. Ол эртемниң дээди чедишкенидир. Чылдар эртерге, ону чажыт эвес кылдыр кылып үндүрүп кээр чадавас. Ынчангаш бис үш бо бүгүнүң дугайында чажытты хөөрже кады алгаш баар бис. Ол-ла. Билдингир-дир бе?

— Ийе. Ол чажытты ажытпас дугайында ат салып берип турумда, сагындырган.

- Кончуг эки-дир. Сеанс эгелей бээрге, сен борта үңгээр, сояр, маңнаар, шураар дээш... өске каракка көстүр-ле чүүлдерни ырак-чоокка-даа көөр сен. Мен сээң чаныңга чоруң, харылзаа tudup, сеңээ команда бээр мен. Оон чоорту бодуң адгы харылзааны tudup, команданы Төптен дөрт дыңнап ап турар апаар сен. Тускай харылзаа тудар херекселди оон алыр бис. Өөренири үр эвес. Үш минут болгаш, эгелээр бис. Девидээн херээ чок. Белен сен бе?

– Ийе. Часты бербес мен бе?

– Анаа, ажырбас. Эгелээли.

Дарон команда езугаар айыткан чүүлдерни шунтузун күүсеткен соонда, капитан:

– Тулган-дыр! — дигеш: — Ам дуу ырак хоорайны көрүп, шимчевейн, ол-ла точкаже көрүп алгаш, бир минута хире тур. — деп чугааланмышаан, телефон трубказындан Төп-биле харылзашкан.

– Кандыг-дыр сен? Бажың дээскинип, хөңнүң булганып, караң шокараңнаvas-дыр бе?

– Чок, эскербейн тур мен.

– Шупту анаа... Чок, чок... байдалым эки дидир. Чаа, ындыг-дыр, билдим.

Капитан телефонун холдан салбайн ора, таакпызын ужулгаш, Даронче сунган.

– Магалыг апарган үе-дир бо. Чамдыкта кижги бодаарга, коргунчуг-даа апаар. Кандыг-дыр сен?

– Чүнү-даа эскербейн тур мен. Шынап-ла эртемниң сайзырап турары магалыг-дыр. Офицерлер курузунга өөренип турувуста бир кино көргүстү, ужудукчузу чок американ самолеттар дугайында... бисте база ындыг самолеттар бар дээр-дир... Ол шын бе? — деп, Дарон айтырган.

– Шын боор ийин оң. Мен ол талазы-биле специалист эвес мен. Мегелеп шыдаvas мен. Нарын сеанс эрттивис, Москвада Төп өөрүп, байыр чедирди. Дыка эки болган хире. Сээң корген чүвеңни, кинода дег, Төпте экрандан көрүп олуар.

– Үргүлчү көрүп болур бе?

– Чүгле тускай... негелде езугаар. Кижиниң хуу амыдыралын үргүлчү контрольга алырга, Конституцияга удур апаар. Ынчангаш чүгле кончуг херек апарганда ону ажыглаар — деп, капитан тайылбырлаан.

– Мооң соонда каяа ажыглаар бис?

– Ам июль төнчүзү. Программа езугаар тускай белет-келди уламчылаар бис.

– Кажан чоруптар бис?

– Ачаңга сиген кесчип бергеш, чоруптар бис. Хуусаавыс сес хонук арткан. Баштай Новосибирск хоорайга бир

неделя боор бис. Ында карак эмнээр тускай топ бар. Аңаа хыналда эртер бис. Оон Туркестанның шериг округу баар бис.

— Оон?

— Оон дайынчы байдалга шенелде эртер бис.

— Өөредилге төвүңге бе?

— Аңаа база. Че, эки шенелде эрткенивис дээп! Сээң торээн чериң чараш-тыр. Мен дыка таарыптым. Чон база бодүүп, ажык сеткилиг, эки улус-тур — дээп, капитан «дипломадының» иштинден калбак шилде коньяк уштуп келген. Бир-бир дашканы чооглапканнар. Дароннуң аскы изип, бажынга арага дээптерге, капитандан айтырган:

— Меңээ ажык-биле чугаалан болур силер бе? Мени чоғум кайнаар билеткен тур силер? Кыдатче бе азы Вьетнамче бе? Бичии-ле ужурун билбейн тур мен. Вьетнамче кыдаттар халдаап, күш четпээн. Дайын доосту берген болгай. Азы Африка баар бис бе?

— Удавас билип аар бис. Мурнуу чүккче дизе, чазыг болбас.

— Ынчаарга Вьетнам ышкажыл. Ында дайын доосту берген-не болгай. Американнар оон үнө берген. А кыдаттар оларже бо чазып... Вьетнамче халдаап... Ынчаарга билдингир-дир. Вьетнам.

— Үези кээрге, чугаалантар. Аңаа-дыр сен бе?

— Ийе. Сен үш-дөрт шак дургузунда үзүктөл чок сеансыга туруп болур дидиң. Оон ковей хоржок бе?

— Болур. Бажың шыдажыр-ла болза. Ларбайн тур бе?

— Чүнү-даа эскербейн тур мен.

— Ам бирээден нементээли.

— Эш капитан, силерге чалгааранчыг эвес-тир бе? Күзелиң бар болза, аңнап болур бис. Бо Чадаана деп хемниц бажында дыка чараш черлер бар. Мен бичиимде ачам суглар чылгы чайлагладың турган бис.

— Ында кандыг аңнар барыл? Адыг бар бе? — деп, капитан айтырган.

— Бар. Сыын, мыйгак, хаван, буур... Те, чуцма база бар дээр чораан. Мен бодум хуумда ону корбээн мен.

— А сигеп кезери...

— Ийи хонук кесчинкеш, курган чыдырда, аңнааш

кээли. Машина аңаа чеде бээр. Аъттыг оолдардан багш бурунгаар чорудуштар бис.

— А боолар?

— Боолар тыпты бээр.

— Мындыг боо тааржыр бе?-- дээш, капитан “диبلوماسيةдан” Стечкинниң хол боозун уштуп келген.

— Оо... Стечкин ышкажыл. Шуут тулган чүвөң бо-дур. Соругга суг болза, кирип каар. Ол-ла. Ам баргаш, ачам-биле сүмележир мен. Че, чоруулу, маңаа сериин-дир.

— Канчаар бадар бис? Дорт бадарга, кадыр-дыр.

— Хой копказы-биле бада берээл. Дагны куду бадары дагже үнеринден берге боор чүвө.

— Бисте мындыг даглар чок. Бичии бедигээштер, донгелчиктер.

Даартазында Дароннуң ачазы сиген кезер шолге кезек дөргүл-торелдерин, кожа аалдарның эр хиндиктиг кижилерин чыггаш, шеф организастан. Улус-даа эндерик болган. Ол-ла хүн шолдун сигенин доозазын кезип каанкан.

— Үш-дорт хонуктан кургай бээр, ынчан сиген бөлөр, сарааттаар ажыл тыпты кээр. Чакс чагбас-ла болза...-- деп, Дароннуң ачазы сеткил ханып чугааланган.

Ажылын дооскан улус одагга кээп, тыва арагазын чооглап, эт быдаазын чылдып ижип турда, Дарон биле капитан суурдан келген УАЗ машинага аалче хапканнар. Дугурушкан оолдары боо-хөөзүн, күш-хүнезинин ап алган чедип келгеннер. Удаваанда олар Чадаана бажынче, “УАЗ”-ка олурупкаш, аңнаары-биле чорупканнар.

Үш хондур балыктап, аңнааш, олар дедир чанып келгеннер. Капитан, бодунуң чурттап келген үезинде бир дугаар аңнап тур мен деп, сонуургап шаг болган. Кап хонук эрткен. Чоруур үе келген. Дарон болдунүп белеткенгеш, чоруур бетинде ава-ачазынга аңаа капитанның берген бажың дүлгүүрүн tudускаш, ооң адресин бижип берген:

— Мен келгижемге чурттап, ээлээр силер — деп чугаалаарга, авазы аайын тыппайн шаг болган.

— Анаа-ла бажың дүлгүүрү берин канчаарың ол? Бис ынаар көжер шаавыс бар эвес. Бодуң чурттаай сен. Өгленмес-даа, элдеп оол-дур бо. Ам катап база ооренген

херээ чүл. Чогум чүнү бодап чоруур кижиге сен сен? Кижиге орта чүве-даа чугаалавас. Бистиң база назы-харывыс дөгүй берди. Чогум каяа өөренирин база орта чугаалавас. Бо канчап барган оолул?! Сен, ашак кижиге, оглуң-биле орта чугаа-даа кылбас, бо кандаай кижиге сен?! Мындаа кээп чораан уруг чүү уругул? Бо уруглардан айтырамынга, кымның уруу диди моң? Уттуп алдым.

- Че, ынчап турба, авай. Чүгле чаңгыс чыл хире өөренир кижиге-дир мен ийин. Бир дүлгүүр сенээ турзун. Кызылга келгеш, хонуп, чурттап турар силер. Мен кээримге, үнүп бээр силер. Байырлыг, менди-чаагай. Чагаадан бижиң турар мен.

- Шериг чоруткан, чагаа шуут биживес, бажы-биле чиде бээр кижиге болгай сен. Бир чыл чартык үе дургузунда он борбак чагаа алдым. Хүннүн чыгыс чагаа бижиң уругулуг кижиге-дир сен — деп, авазы чемелзэн.

- Ам бижиң турар мен, авай. Ыглай бербе, че. Шупту чүве анаа...

- Өске улустуң ажы-толү чурттуңга кээп ажылдап, ог-бүле-даа туда-ла бээр чүве-дир, а сен... чер кезин тояң чораан херээң чүл? Таңтыг бодан. Ол чүү дүлгүүр чүвөл?

- Кызылда менээ ийи орээл бажың берген. Оң дүлгүүрү-дир ийин.

- Ол кандыг кончуг амыр чүвөл? Дээди эртем чедин алгаш, ол ажылыңга чартык чыл безин чедир ажылдаан эвес сен. Ол кандыг кончуг дүрген-дарган сенээ бажың берипкени ол. Чамдык улустуң эмчи-домчу, дарга-бошка-даа ажы-толү чыл-чылы-биле бажың ап чадап турар боор чүвөл? А сен канчап ындыг дүрген бажың аптар кижиге сен? — деп, авазы чугааланган.

- Он аргалыг, беш мегелиг экер-эрес эр боорумга, берген-дир ийин авай. Ону коптарып чоор сен. Че, бо кады келген эжим кайгай бээр. Бо кандаай улузул, оглу өөренир дээрге, ынатпас, бүдүүлүк, культуразы куду сээдең тывалар-дыр деп бодай бээр, сокса че. Ам бир чыл, ийи чыл пыдажывыт, — деп, Дарон авазын оожургаткан.

- Бо костюм чүвүр садып каан мен. Ажылдаарда, сени кетсин дээш... Өөренир кижиге болзуңза, ол сенээ база херек-ле ыйнаан. Сумкаң иштинче суп ал. Бээр олуруп, чоруур

бетинде шайлаңар че, — деп, авазы оолдарны чалаан.

Шайлап дооскан соонда, Дарон авазының берген чаа костюм чүвүрүн, бодунга өйлей хемчээй тудуп көргүлээш, капитандан айтырганзыг көргөн. Капитан Дароннуң авазын хомудатпас дээн хөөн-биле, кандыг шиитпир хүлээп алырын орта билбейн, кезек ыт чок тургаш:

- Ооң херээ чок боор... Бодап көр даан... келгеш кеткей-ле сен. Шыгжадып каг.

- Мээң хевим эндерик, студент чылдарымдан-на хептерим хевээр... Мону оон кедер мен. Шыгжап каг — деп, Дарон ооң аайы-биле авазынга чугаалаан.

Аалдан үнүпкеннер. Чайлагдан ырак эвесте кезек-кезек дыттарлыг черге келгеш, Дароннуң ава-ачазы машинаны доктаадыпкаш, дашкаар үнүп келгеннер. Үдээшкинге киржип келген каш кижини база машинадан үнүп, көктүг шыкка дээскиндир олутруп алганнар.

Дароннуң төрели боор улгады берген акый бичии чук аякка аыш-чемнин дээжизин белеткээш, артыш өртөткөш, арагазын дашкага куткаш, ыңай-бээр чашкылааш, катап дашказын долдургаш:

- Че, дуңмаларым, орук-суур эки чоруур силер. Орууңар ак, үүлөңөр бүдүңгүр болзун, ал-бодуңарны аарыг-аржык оюп чорзун. Эки өөренир! — дээш, дашказын доозазын ижипкен.

Өскелери база ону деткин, дашкаларын божудупканнар.

Дарон улусту эргий көргөш:

- Удавас чедип кээримге,... доозупкаш чедип кээримге, база катап борта болчажыр бис. Эки туруңар.

Капитанга дашка бээрге, ол оозун ыт чокка, тывалар дег ыңай бээр чашкылааш, дедир сунгаш, стакан долдур водка куттуруп алгаш, тын тынмайн төндүр ижиптерге:

- Ой, ой, ынча хөйнү кижини канчап ижер боор... -- деп, Дароннуң авазы девидээн.

Кыдыында органнар, кадайның девидээрин көргөш, каттырышканнар.

Дароннуң ачазы чонаада чүве ыытаар эвес, туруп келгеш:

- Че, оглум, сен салым-хуунну бодун углап-баштап билир эр болгай сен. Мен опу эскерип чор мен. Өске чон аразынга адың сыкпа. Кызып оорен. Ам канчаар... база ийи чыл дидиң бе... манаар бис ыйнаан. Таан кайын өлүп каар бис. Эки чоруур сен. Доргүл-төрөл, эш- өөрүң сени төрөөн чуртунда манап турар дээрзин утпа. Дуу ол, кырган-аваң хөөрү ол-дур. Ынаар баргаң чоор силер. Доктаавайн, анаа бодап эрте бээр силер. Че, оглум, мону аптайн. Сен бис дээш сагыш човава — деп каан.

Дароннун авазы чүве-даа ыыттаваан, чүгле тос-караанга ак сүт куткаш, өрү-куду чажып, чалбарып каан.

Чүгле, чарлыш тура, оглундан айтырган:

- Чүрээм эндевейн тур. Менден чогул чүнү чажырып тур сен сен, оглум? Чаңгыс менээ чугаалап бер. Бо эжин чогул кандыг сорулгалыг сээң-биле чоруур кижил?

- Сенден чажырап чүвөм чок ийин, авай. Анаа... шеригге командирим ышкажыл... Че, байырлыг, шушту чүве анаа... -- дээн, Дарон эрестенип, бир дапканы капитан-биле домей долдур куткаш, пактапкаш, машина кырынче үнө халааш: — Кежээки автобус-биле Кызыл кире бээр бис. Даарта ужултар бис, авай. Байырлыг -- деп, холдарын чайган.

Удатпаанда олар улуг орукче үнүп келгеш, Чадаанадан Кызыл бар чыткан автобусту дозуп олурупканнар.

Даартазында Новосибирск хоорайга ужул кээрге, оларны самолет чанындан чиик машина уткуп алгаш, тускай эмнелгеге эккелген. Аңаа олар бир хонгаш, даартазында мурнуу чүкче ужупкан.

Ашхабадка келгеш, тускай белеткел шериг кезээниң паараңынга янзы-бүрү ооредилге эртип, үш ай болганнар. Москва-биле тускай харылзааны демги-ле капитан харыылаар. Оларны онза килдиске ийи-чаңгыс келдиргеш, тускай инструкция езугаар белеткеп, хоорайның кудумчуларынга аспас кылдыр тускай карта езугаар кичээлдер эрттирген. Эң-не берге чүүлдер изигде элезинниг ховуга дүрген чорууру, частыр бүдүмелдер-биле ажилдаары болган. Дылдар ооренири, берге-даа болза, солун кичээлдерниң бирээзи. Радио харылзааның ооредилгелери аңаа ындыг берге эвес болган. Шеригге ооренип

алганы мергежили кончуг ажыктыг болган. Даглыг черлерге чем, суг тып ижери, черниц уг-шиин тодарадыры, изигден камгаланырының аргалары белеткелге онзагай черни ээлеп турган. Оон аңгыда адар, боолаар, шериг болган хамааты машина-техниканы мунарынга тускай курс база бар. Эм оъттар, үнгөп-союп, ужуп чоруур дириг амытаннардан чем кылып чиирин, ону шимээн чокка тудуп алырының аргаларын база шигээдип алганнар. Күш-шыдал талазы-биле кичээлдер аңаа база нарын болган. Бот-боттарынга эмчи дузазы чедирери, эмненири, сагыш-сеткилди өлүмге белеткээри дээш кичээлдер-ле хөй.

- Өлүмге кижиге база белеткелдиг боор херек. Самурайлар дег... Сээң өлүмүң дириг артар өске улуска, дөргүл-төрелиңге, ажы-толүңге, Төрээн чурттуңга херек дээрзин бирги ээлчегде билип алыр. Коргун, дадагалзыр болза, ол кижиниң бодунга човулаңныг, аарышкылыг боор. Кижиге бодун боду шунту чүүлге баш бурунгаар белеткеп алыр ужурлуг, ынчан өлүрү чийик болур — деп, Дарон сугну өөредип тура, көк баштыг майор чаңгыс эвес катап чугаалап турган.

Өөредилгениң кадыг-берге айлары эрткен. Неделя хире дыштаңылга чарлапкан. Кап хонганда батальоннуң шериглерин бүрүн идик-хевиге, чепсээ-биле чыскаапкан. Чаа хептер, буулаттар, сапжыктар... автоматтар безин үзүндөн чаа арыглап, аштап каан. Дарон ындыг хепти мооң мурунунда кедип көрбээн. Элесин өңүг тускай хептер болган.

Ынчан октябрь айның ортаа үези.

Дароннуң элдепсинген чүүлү -- тускай даалга күүседир бо батальонда чыып каан солдаттар орус эвес, шунту мусульман чүдүлгелиг оолдар болган.

— Бисти чогуң кайнаар белеткеп тур силер? — деп, чамдык оолдар офицерлерден айтыргылаар.

— Шериг чажыды ажытпас деп саазыңга ат салган ийик сен бе?

— Ийе, ат салган мен.

— Ынчаарга аксың хаан ал. Африка, Азия... кым-даа ону билбес. Шериг чажыды-дыр. Бис шунту даңгырак берген бис. Онун утпас болза эки. Төрээн чурт, үези кээрге,

чугаалаптар. Билдинер бе? — деп, командирлер кадыг-кадыг харыылаарга, солдаттар:

— Шак-ла ындыг! — дээрге:

— Дээскин! Ам чиде бер! — деп командылап каар.

Декабрь айның 25-те ийи капитан бүрүн шериг хептиг келгеш:” Шупту чүвөң дүргөн белеткеп, боо-ченсээң алгаш, штабче чедип кел” — дээш, арлы бергеннер.

Штабка кээрге, тускай орээлге оларны аңгы чыгташ, көк баштыг аныяк полковник кижиги бүрүзүн шинчилээнзиг көргөн, чугаалап эгелээн.

— Че, оолдарым, бистиң шагывыс хапкан деп билип алыңар. Бис шериг улус-тыр бис. Бо дөрт хана иштинден мээң чугаалаан чүвөм үнмөс ужурлуг. Бо дыңнап алган чүүлдеринерни кандыг-даа байдалда, кымга-даа өлгүжеге чугаалап болбас. Чүглө мен, силер... ол-ла. Өске офицерлер айтырар-даа болза, чугаалап болбас. Чүнү-даа билбес улус бооп, билбээченеп эртирин каар.

Афганистан деп эрте-бурун чурт бар. Ында апрель революциязы болган дээрзин билир силер. Афган күрүнениң удуртур-баштаар органнарының кижилери бистен боттуг дузаны апрельден эгелээш дилеп келген. Бис бичии шериг кезектерин, тускай специалистерни оларга дуза кадары-биле чорудуп келген бис. Оларга ол эвээш болган чадавас. Оларның удуртулгазында база демниг эвес чорук бар дээрзин бис билип турган бис. Оларның удуртулгазы ийи чарлы берген. Аминге бис улуг идегелдиг турдувус. Ол ону шынзыдып шыдаваан. Ооң политиказы Америкаже көрнүп турар. Ол бодунуң эдерикчилери Тараки болгаш өскелерни-даа тудуп бажыңнааш, бодунуң тускай политиказын боттандырып эгелээн. Бистиң Политбюро ол кижини таптыг карактаар, американнардан адырылдырар, оларның аайынче кирбес кылдыр бүгү аргаларны ажыглаар деп биске болгаш өске-даа маңаа хамаарылгалыг кижилерге даалга берген. Ону бис күүседир ужурлуг бис. Феодалдыг күрүне тургузуунуң үезинде дег сайзыралдыг күрүне-дир. Оларны Англия-даа, Чингис-Хаан-даа эжелеп шыдаваан. Бир янзы сайзыралдыг чурт дээрзин билзе чогуур.

Шупту сорулгаларны кезектер аайы-биле чедингир кылдыр тайылбырлап, офицерлерни казарма байдалынга тургузар бис. Силерниң бөлүүңерниң сорулгазын күрүнениң айыыл чок албанының шугуму-биле Москвадан кээр тускай даалгалыг кижиге айтып бээр. Мусульман батальоннуң мурнунга Аминниң ордузун «камгалаар» сорулга салган. Бисти чоокшуладыр тургуспас дээрзи билдингир. Карта езугаар борта... паараңны тигер деп биске айыткан.

Бир эвес Амин америк тала-биле шуут харылзажып, ооң чепсектиг күштерин Афганистанче кирир деп баар болза... Бистин сорулгавыс — ону болдурбазы. Ооң ордузун халдашкын-биле алып. Орунунга өске кижиге салып. Ындыг кижини Европада эккел чыдар. Тускай белеткелди Москвага ол эрттирер азы эртип каапкан турар ужурулуг. Ол Венгрияга Афганистанның элчин черинге турган Бабрак Кармаль деп кижиге.

Бир эвес американнар Афганче кирип кээр болза, бедик сыннар кырынга ортумак ыракшылдыг ракета комплекзин салып каарга-ла, биске улуг айыыл. Олар СССР-ниң девискээринге моон мурнунда ядролуг ракетаны 23 минута дургузунда чедирип кээр турган болза, ол хуусаа чүгле 6 минута апаар. Мындыг берге байдалда келген болгаш, бис тускай бөлүктү, бо батальону далаш кадында тургусканымыс бо-дур. Удавас Совет Эвилелинин бүгү чепсектиг күштери дайынчы белен байдалче шилчиир. Ынчан Азияның, Туркестанның, Сибириниң шериг округтарын тускай байдалче кирир дугайында дужаал үнүп кээр. Шупту чүве билдине берди бе? Айтырыг чок бе? Чок! Экидир. Хостуг силер — деп, ол чугаазын дооскан.

Оолдар шупту ыт чок данштыгаа үнүп кээп, таакпызын бургурадып эгелээннер.

— Мен ужурун билбейн бардым. Орду кадарар силер диди. Кымдан кадарар бис? Американнардан бе? Ол кижиге ады кым болду...

— Амин!

— Ийе, ол Амин деп кижини американнардан чоп кадарар бис? Ол американнарның өңнүү, думчуу ынаар

тыртылып турар кижиди диди чоң — дижиң, олар аразында чугаалашканнар

— Думчуу ынаар тыртылбазын, бисче тыртылзын дээш, ону кадарар улус-тур бис — деп, оолдарның бирээзи тайылбырлаан.

— Та, ыңай-бээр тыртылып турзун, биске хамаан эвес, оске чуртче кириң чоор бис. Бодунуң шериглери ону кадаргай-ла. Чехословакия, Венгрия ышкаш анаар эвес деп бе?

— Американнар кирип келген, ракеталарын улуг даг кырынга салып алгап, бисти алды минут иштиңде чыттыр бериң кааптар дидир ышкажыл, — деп, шериглер боттарының шаа-биле ону сайгаржың чыдың калганнар.

Өөредилгениң төңчүзү чоокшулаан. Онза килдис оолдары шериг кезээнден үнгөн-кирген чагааларны, чаңгызын-даа артырбайң, хынап, дыл билир оолдарны эккелген, номчуттуруң ап турган. Шериг чажыдынга хамааржыр чүүлдер тарай бербезин дээш ындың.

Дароң биле ийи капитан мусульман батальонга киир санадын турза-даа, херек кырында олар оон аңгы сорулгалыг турган. Оларның дорт удуртукчузу көк баптыг подполковник. Даап бодап көөрге, подполковник ийи капитанны чаңгыстап келдирткеш, оларның мурпунга аңгы-аңгы чажыт тускай сорулгаларны салып турар хире. Ол дугайың ийи капитан бот-боттарынга бүдүү каразып, бот-боттарындан сестин-даа турганзыг.

Дароң бо бүгүнү эскерип турган. «Капитанның бирээзи мээң-биле шолээге чораап, мени бүгү талалыг хынап, мээң аажы-чаңымга өөрениң, мени хандыр билип ап чорду-ла ыйнаан. Ол мээң микротехника талазы-биле дузалакчым дээрзи билдингир. Ол база тускай сорулгалыг болбайң аан. Чогум чүнү мээң кылымал видеокараам-биле көрүксеп турарыл? Амдызында билдинмес-тир. А ийиги капитанның херээ чүл? Ол база элдеп. Капитанның бодунуң чугаазы-биле алырга, ол бис ийиниң амы-тынын камгалаар сорулгалыг. Кымдан камгалаарыл? Дээскиндир шупту бодувустуң улузувус-ла-дыр. Элдеп чүве-дир аа — деп, Дароң боданган. — Бистиң базым бүрүзүн хынап, кымның-биле

чүнү чугаалажып турарывысты безин хынап турар киж
эвес деп бе? Ооң херээ чүл? Менде аппаратура бо бүгүнү
Төпче дорт дамчыдын, көргүзүп турар-ла болгай».

Тускай инструктаж эрткен соонда, батальону аэропорт-
ка чедирери- биле билеткендирип эгелээн. Солдат, сержант
составтың шупту шериглеринге чаа шериг билеттер тыпсын
бергеннер. Киж бүрүзүнүң эрги шериг биледин алгаш,
штаб начальнигинге, дорт ат салгаш, хүлээди бергеннер.
Эрги билеттерниң орнунга өске ат-фамилиялыг чаа
билеттер тыпсып бергеш, киж бүрүзү бодунуң чаа адын
ыяк сактып, шээжилеп алырын даандырган.

Даронга капитан ооң чаа шериг биледин эккен тыпсын
бергеш, эрги биледин ап алган.

- Таныжып алыыл, мени ам Расулов эвес, а Канат
Ахметов дээр, а сени Шавкат Абдулаев дээр. Эки сактып
ал. Билдингир-дир бе?

- Ийе, билдим. Бо бүгү шериг чажыды дээрзин база
билип тур мен. Чүгле чаңгыс айтырыг. Мен азы силер...
азы бо бистиң мусульман батальонда оолдар чаа алган
аттарывыс-биле бүгү назынывыста чурттаар бис бе? Азы
даалганы күүседип кааптарывыска, бистиң аттарывысты
катап эгидип, шериг билеттеривисти тыпсын бээр бе?
Кандыгыл?

- Улуг лейтенант Ахметов, мен ол дугайында тода
билбес мен. Ону бедик албан-дужаалдыг улус билер.
Ындыг-даа болза, мен бодаарымга, бо тускай даалганы
чедиишкинниг күүседип каар болзувусса, бистиң чүгле
арын-нүүрүвүс арыг болур эвес, а ат- алдарывыс база алгый
бээр. Ынчалза-даа ат-алдар бистиң мурнувуска эвес, а
соовуска чоруур. Бис офицерлер-дир бис, Төрээн чуртка
оон-даа ыңай бараан болур анаар бис, а мусульман
батальонда шилиттинген шериглерни чажыды-биле
тарадыптар. Чанар киж чанар, чанар үези элек киж
өске кезектерге барып, хуусаазын чедир тепсээр анаар.

- А бис? Азы мен?

- Өске даалгалар күүседир бис.

- А олүртүп алзывысса?

- Хооржүдүп каар. Шимээн чокка дойлан каар ол-ла.

Бис өлбес ужурлуг бис. «Өлбес» деп дужаал бар. Ынчангаш өлбес, чурттаар бис.

- Ынчаарга ол меңээ тааржыр дужаал-дыр — деп, Дарон чугааланган. — Кажан... дужаал күүседир бис?

- Бо дүне ужуптар бис.

- Оода авамче чагаадан бижип каайн.

- Шак мындыг состүг чагаадан дүжүрүп бижээш, бодун адың салгаш, чорудувут — дээш, капитан Даронга саазында парлап каан чагаа сунган.

- Шупту улустар ынчаар бижип турар бе? — деп, Дарон айтырган

- Чүгле офицерлер эвес, солдаттар база... Хөңнүң чок болза, шуут биживейн барып болур сен.

- Дүжүрүп бижип каайн.

- Ынчалганың дээр.

Кежээликтей имир каксы шериг машиналар мусульман батальонну аэропортка эккен октапкан. Бирги ээлчегде ажыл-агый взводунуң оолдары «Ил-76», «Ан-12» деп самолеттарга олурупкан, ужа бергеннер. Дараазында рейстер-биле ийи капитан, улуг лейтенант Ахметов мурнуучоон чүкте эрте-бурун күрүнеже ужупканнар. Өске, хары черге оларны канчаар хүлээп алырыл? Ону кым-даа билбес. Шериг салым-чол бодунуң оруунуң аайы-биле шимчен чорупкан.

Лейтенант Шардабаевти онза даалга күүседир мусульман батальоннуң диверсия кылыр үшкү ротаның взвод командиринге, а ооң оралакчызынга лейтенант Гильмутдиновту томуйлаан. Лейтенант Гильмутдинов Львов хоорайга шеригниң дээди училищезин кызыл диплом-биле дооскан, Татарстандан келген чээрби үш харлыг хын дээн аныяк эр. Эрезиде даа кончуг, чугаакыр, баптак, спортчу. Шой-биле ойнап, ону көдүрө бергенде көөрге, ооң кылып турар мергежилдеринин чаражын чүү дээр. Ол анаа шой эвес, бөмбүк сагындырар.

Гимульдинов эгезинде Шардабаевти шала-ла херекке алыксакас хооннуг. Шериг училищези дооснаан офицер эвес боорга, ынчанган чадакас. Ындыг-даа болза, ооң шеригге

алган арга-дуржулгазы, биче командирлер школазын доосканы ацаа ажыктыг болган. Шардабаев бергеге торулбас, орустаары база эки болгаш, командирниң хүлээлгезин билдилиг күүседип шыдаар дээрзин эскерип билип кааш, сеткилиндеп өөрүп турган. Ынчанмай канчаар, дайынчы байдал үезинде взводтуң дүрген хөделири бо ийи кижиден хамааржыр болгай. Ам кол айтырыг — салбыр командирлери-биле эки ажылдаары. Взвод та чеже катап тактиктиг аргаларны изиг хүннерде катаптаан чүве, та чеже катап 47-50 градус изиг үеде 10-15 беш хире километрни халып эрткен чүве. Кара боолап тура хүнзээр, кежээлерде солдаттарның кулактары шуут дыңнавастап калган суг болгулаар. Шупту хевирниң бооларын, даптыкы күрүнелерниң боо-чепсээн батальоннуң солдаттары кончуг эки шингээдип алыр ужурлуг. Үш ай ажыг болганда мурнуу чүктүң агаарынга дадыгыш, кара-хүрөң шоколад дег апарганнар.

Бир дүне өске роталар-биле самолеттарга олурупкаш, мурнуу чоон чүкче углапканнар. Кабулга эртен даң бажында ужуп келгеш, аэропортка хонупкан соонда, шупту шериглерни шериг машиналарга олурткаш, имир каксы хоорай кыдыы бичежек бедигээшкө төпкөн. Ында шериг майгынарны баып бурунгаар тип, белеткеп каан болган.

- Борта чурттаар, ижигер силер. Офицерлер аңгы майгынга, он минут болгаш, чыгыр бис — деп, дежурный офицер чыскаал мурнунга дыңнадыг кылгаш: — Тараңар! — деп команда бергеш, чанында таңныылдарлыг майгын-че басыпкан.

Ийи капитан биле Дарон хеп-херексел, оок-боозун, четчелээш, дескиндир байдалды оваарымчалыг көрүп эгелээннер.

— Дуу ол-дур. — деп, капитан Расулов Даронга сымыранган. — Бис ам харылзаада бис... Объектилерни мен айтыр мен, а сен өоренгенивис езугаар таптыг кичээнгеилит көөр сен... Харылзаадан үне бердивис дээримге, хостуг болуп болур силер. Ынчанган бо шактан эгелээн тускай режим езугаар чурттаар бис.

Роталар аайы-биле хуваалда езугаар шериглерни майгыннарга тургускап, дайынчы чуртталганың байдалы-биле таныштырган. Хоорайже чөшпээрел чокка кирип болбас, батальоннуң девискээрин кончуг шыңгыы таңныылдаар, тускай дайынчы доскуулдарны тургузар, караул албанын күштелдирер, тус черниң чурттакчылары-биле харылзаа тутпас дээн оон-даа оске инструкцияларны чүгле солдаттарга эвес офицерлерге безин дагын катаптаан.

Паараңны долгандыр шыңгыы таңныылдап турарын, ону долгандыр миналар салып каанын, тускай кокналап аргыжарын шыңгыы сагындырган.

Шак ындыг байдалга батальон ийи неделя хире чурттап келген.

Паараңның чоон талазында улуг чоога иштинде боодалга шөлүңгө рота, взвод аайы-биле кара боолап тура хүнзээр. Ооң чылдагаанын база баып бурунгаар бодап каан. Дээскиндир турар афган шериглер ол чоогада совет шериглер үргүлчү боолап ооренин турар деп бодал оларның бажындан ыравазын дээн кажар арга-дыр.

Батальоннуң сорулгазы -- Афган баптаңчы Аминниң ордузунче чаза булган кирери. Ордуже оске шериглер киирбес, национал гвардия болган афган царандой шериглер, доктаамал шериг кезектери долгандыр камгалап турар. Ордуну долгандыр — шериг техника, улуг оңгарлар, мина-лыг шол, танкылар...

Ындыг ордуну эжелеп алыры амыр эвес.

Дарон ийи капитан-биле Кабулда янзы-бүрү шериг туруштарны коруп ону дээскиндир турар шериг паараңнарын эргип, афган армияның чепсектиг күштериниң турлагларынга янзы-бүрү чылдагаанар-биле барып, ооң шериглери-биле, командирлери-биле таныжып, хой-хой хайгааралдарны кылып, оларның чепсегленгенин-ден эгелээп, дайынчы камгалаалдарны канчаар тургусканын сактып ап, ону катап-катап сайгарып турганнар.

Аминниң ордузунче кандыг-бир арга биле кирип, ону хайгыылдап кооруп каш катап оралдашканнар. Кончуг энтиг чылдагаан-биле ойталап кааптар, орду иштинче шоолуг кириксесвес болган.

Ордуну долгандыр камгалалды олар тодарадып апкан. Ындыг-даа болза, чеже киж и ону долгандыр камгалап турарыл? Чер ишти-биле орду же кирер чажыт оруктар, харылзаа шугуму кайын эрткенил? Агаар-биле харылзааны канчаар хандырып турарыл? Электри энергиязынын системазы, изиг-соок суг дамчыдылгазы канчаар эрткенил? Бо бүгүнү тодарадыры ындыг-ла амыр эвес болган. Та, кайыын тып алган чүве, «А» бөлүктүн офицерлери эрги төлевилелди эккелгеннер. Ордунуң ниити схемазы ында бар болганда, ордуну тудуп турган, хой-хой өскерилгелер киирген дээрзин тодарадып алганнар.

Бир эвес орду же халдаапкын эгелей бээр болза, халдаан шериглерге дорт удурланышкынны кандыг чепсектиг күш-биле боттандырарыл? Чеже киж и эге чадазында удурланырыл, а ооң соонда оларга чеже киж и немежин кээрил? Кандыг чепсек тулчуушкун үезинде көстүп кээрил? Халдаан шериглерни базар сорулга-биле национал гвардей-жилерниң талазынга кымнар көстүп кээрил? Хоорайдан немелде кандыг күш катчып келирил? Ону кайы таладан манаарыл? Чүнүң-биле оларны удур уткуурул? Айтырыг-лар-ла хой.

Халдаар талада — мусульман батальоннуң беш чүс ажыг шериглери, Москвадан келген үжөн-дортен хире дайынчылыг «А» бөлүк, элчин чериниң бажыңында он ажыг улуг эргелиг офицерлер, ужар чүүлге удур «Шилка» деп зениттиг артиллерияның ийи үгер-боозу, немелде күш кылдыр чоруткан шериг агаар десантызының ийи рота шериглери. Ол-ла! А Дарон сугнуң мурнунда чер иштинде бетоннап каан онгуларда улуг октуг ДШК деп пулеметтар, танк ротазы, дээскиндир хой-хой ханы онгуларда дайынчы камгалалды гранатометтар, миномет батареязы ийи батальон хире чадаг шериглер, ордунуң иштинде болган ооң чанында үгер-боода шериглер, Аминниң бодунуң амы-тынын камгалаан шериглер, ооң чанында күрүнениң айыыл чок албанының эвээш эвес санныг төлээлери, сургакчылары база бар. Оларга халдаашкын дугайында сөөлгү шакка чедир чүнү-даа чугаалавас деп дугурушкан. Оон эртежик оларга ону чугаалаар болза, хамык план буступ болур. Күрүне деннелинде болуп турар чажыт

операцияны буурадын алыр болза, мында элчин черинде ижээнней берген чажыт генералдарның погоншары-даа баштары-даа «чаптап» болур. Хамаан эвес, каш кижилер олун-даа каарга, ону кым сайгарып турар боор, шунту чидиригни дайынче үндүр бижиплеткей дээн хоон турган.

Аминниң ордузунче халдааш, ону эжелеп алыр хүн келген. Элчин черинге ол хүн чажыт хуралдар ийи катап болган. Соөлгү кыска хурал дүш соонда 16.00 шакта эрткен. Аңаа шыңгыы шиитпирни чажыды-биле хүлээп алган, моон мурнунда кежээ 8 шакта планнаан халдаашкынны 7 шакче чылдырган. Бир шак эрте эгелээринге мусульман батальон беле эвес турган. Ындыг-даа болза, дайынчы байдалдың негелдези езугаар шунту чүүлду далаш эгелепкеннер. Оолдар кежээки чем безин чип четтикпейн барганнар.

Моон мурнунда тургускан план езугаар, харылзаа черин, телевидениени, энергорайонну, полиция эргелелин, ужар-чүүлдүн курсантыларының ооредилге төвүн, эмнелге черлерин, иштики херектер ямызының бажыцын, танк полугун эң баштай-ла эжелеп, оларны кынчыктырбайн баар ужурулуг.

Ордуну эжелеп алкан соонда телевидение, радиога тускай дамчыдылга кылып кижилерни база батып бурунгаар белеткеп каан. Европадан чажыды-биле эккелген Бабрак Кармальды олар Аминниң орнунга томуйлаткан чаа афган баштыңчы кылдыр чарлап үндүрүн кээр ужурулуг. Ол бүгү чүве мусульман батальон болган «А» деп тускай бөлүктүн эрес-дидим ходелиишкенинден хамааржыр ужурулуг.

Үе-даа келген. Баш бурунгаар планнап кааны езугаар тулчуушкун эгелей берген.

Дайынчы машиналар шимчеп үнүпкен дораан-на, пулемет, үгер-боо-биле ордуке боолавышаан, сыр кара маң-биле бурунгаарлап чорунканнар.

Кежээки дээрни чырыыр октар чара шаап, ырак эвесе «Шилка» деп куяктыг зениттиг дүрген адар боо ордуке адып эгелээн, ооң октары ордунуң даш ханаларынга дегген, кайтыгын, халдаан шериглерге моондак бооп,

харын-даа оларның амы-тынынга айыылдыг бооп турган.

Шардабаевтиң бөлүү орду чанында оңгуларда танкыларны шаап халдап турган мусульман батальонче от ажыдып шыдапас кылдыр узуткап четтигишкен.

Дарон биле ийи капитан база дайынчы машиналарның бирээзинге олурункаш, бурунгаар дап бергеннер. «Сээң кол сорулгаң, бо бүгүнү көрүп, документиге, төөгүге, архивке хамык чүүлдүң херечизи боор кылдыр тырттырып алырың. Уг-баъш чок маңнап, октар уунче халыва. Чүглө ордуга-ла чедип алза, чүү-даа херек чок”--деп, ийиги капитан алгырган. Ордуга чедир каш-ла метр артканда дайынчы машина үзөш дээш, тура дүшкен. Тыннары бергедеп, кара ыш карактарны дуй алып келген. Өртенген машинаның соонче маңнажы берген Дарон биле ийи капитан черге чыдышканнар. Куяк демирге дегген октар барабан соктаан дег дыдырадыр дагжап, сыыладыр ужугуп, ында-мында кайтыкканнар. Дарон ордуже көөрге, соңгаларындан аткан октар кызаңайнып, ында-мында дидиредир дүжүп турган. Орду уунче ужуккан муң-муң чырыыр октар чүк-чүктөн шуужуп, ханага деггеш, дедир кайтыггып турганын ол эскерип каан. Баштайгы учовуур, каргаашкыннар, алгы-кышкылар дыңналып эгелзеп.

— «Шилкадан» адары соксазып, ооң октары бисти төдөр деп барды! — деп, куяк машина иштиден карганган үн дыңналган.

Бодунуң мага-боду-биле капитаннын Даронну октардан камгалап чорууру аңаа таарымча чок болган. Дайын шөлүн тодазы-биле көөрүңге моондак бооп чораан капитанны Дарон чайладыр идип, кыдыынче маңнай бээрге-ле, ол ооң мурнунга кээр. Ордунуң чадазының чанынга кээрге, октар маны даштарга деггеш, хирицейдир кыйбал, сыыладыр эдип, кижиги маңнап эртер арга чок турза-даа, каш тепкеш эрте халаанын билбейн барганнар.

Дарон сөөлгү тепкиишти халып эртери билек, ырак эвесте тунук частышкын дыңналган соонда, ооң буттары бодунга чагыртпастап, тыныжы баксырай берген. Ордунуң эжи чолбүгүр-даа апарган ышкаш. Дарон дискек кырынга

олурупкан, чоорту чыдыпкан, ол бир аңдарылган, хая көрүп кээрге, соонда үжөн хире шериглер шойлуп калгалаан чыткан, ийи-үш машина ортенин турган. Ооң ишти изиңизерге, тудуп коорге, ол хан болган.

- Дүрген орду же кири сөөрт, хана чанынче — деп, капитаннарның бирээзи өскезинче алгырган.

- Кырыкыстан адып тур! Оң талаже союн чоруй бар... - дээш, Хаджи Ахмед автомады-биле өрү боолап тура, олура барып дүшкөш, шимээн чок барган.

Эжин капитанның бирээзи чиктезинден алган, хана чоогунче соортуп аңгарган.

- Дээшти бе? Тын дидир мен, тын! Санитар! Капитанны эңтиг черже аңгар — деп, та кымга чүве, ол алгырган.

Дарон тура халаан, орду иштинче кире маңнап кээрге, ыш-бус, караңгы, алгы-кыпкы, ында-мында уе-човуур тыргын болган. Ханага деген октар дедир чаптап, ойнап, талаже кыңгырткайндыр токтуп турганнар.

- Атнаңар, орустар-дыр бис! — деп карганмышаан, үстүндө бир кижиге алгырган.

Дарон бо бүгүнү көрүп, бижидин алыр дээш, улаштыр шимченкен.

- Атнаңар! — деп, демги-ле үн карганган.

Балыглаттырган кижилерниң уе-човууру ында-мында дыңналган. Үстүкү каңтарда боолаашкыннар ам-даа уламчылавышаан.

Дароннуң хөңгү булганын, караа шокараңайнып, тыныжы бачыдан келген.

- Сугдан бер... Өлдүм...

- Адыр, олбе! Ма, суг. Кайнаар дээшти?

Аткылажышкын намдан эгелээн. Ордунуң мурнуу-чөөн чүгүндө кезек када автоматтар даажы үзүткел чок дазыраан соонда, база соксай берген.

Ордунуң камгалакчылары, туттурган гвардейжилерни азыгга тырый болуп алган, оон ыңай кандыг команда боорун манаан шериглер олардан карак салбаан. Туттурганнарны чаңгыстан кыйгырган-ла, ат-сывын саазынга бижээш, үжөн коргөш, өскөөр аңгарып турган.

Удаваанда ылгавыр демдектери чок афган шериг хеп

кеткен орус эр келген соонда, каргыш-иргиш, алгы-кышкы эгелээн.

— Ол токпактар-биле ылчыраңайнып тургаш чоор силер, коңгушкуннар! Кырынче албаннап кааптыңар! Шунтузун сидикке былгаңар! Херечилер турбас ужурулуг. Бисче, орду уунче, танк колонназы кел чыдар деп медээ келди. Доп дораан туттурган кижилерни узуткаңар! — деп, ол орус алгырып турган.

Ордуну камгалап тургаш туттурган гвардейжилер аразында орус дыл билир кижилер бар болган.

- Бистер силерниң дайынчыларыңар ышкажыл бис, совет командалал чери гвардейжилер-биле кады ордуну камгалаар кылдыр бисти чорутту чоп. Чүү дээш бисти сидикке былгаар деп бардыңар?! Бис эки тура-биле дүжүп бердивис — деп, оларның бирээзи чугаалаан.

- Ыттава, сойлук! Бээр үн дидир мен. Шак ындыг кижилер чежел? Боттары кайыл?

- Бир рота хире шериглер чүве, оон аңгыда офицерлер база бар. Олар кайдаазын билбес мен — деп, демги-ле кижилер харылаан.

- Бээр үн дидир мен. Артканнарын узуткаар. — дээш, азыгда туттурган шериглерни боду-ла автомат-биле боолай берген.

Капитан Даронну тургускаш: "Шунтузун көрүп ал" -- деп сымыранган.

- Үстүкү каътта дээвир кырында база гвардейжилер бар хире-дир. Ынаар мээң соом-биле — дээш, хамааты хештиг, чагырга чок орус эр маңнапкан.

Уе-човуур, алгы-кышкы чоорту чавырлын эгелээн.

Кыска-даа бол, кадыг-дошкун халдаашкын үезинде өлүрткен болгаш балыгланган шериглерни, кайы-даа таланың деп ылгавайн, чаңгыс черге бөлүн, салгылап каан.

Дарон кобинезонун чара тырткап, куяк чеңи-чогуун ушта соккаш, хан төктүн турган балыгны көөрге — бичии үт. Оон ам хан төгүлбестей берген болган. Капитан Даронну кончуг дүрген сыккырткаш, балыг шарыыр тускай пакетти үтке чышпыр туткаш, шарыг-биле долгай шаапкан.

- Чоор сен, хан төгүлбейн тур. Дүрген кырынче үнээли!

Шупту байдалды көөр ужурлуг мен... Дүрген! — дээш, Дарон тура халааш, чадаже углашкан.

— Адыр, бо куяк хөрөктээшти кет... Автомадың ал!

— Мээң октарым чок, даштыгаа-ла төнө берди — дигген, хөрек карманында ийи хол гранаталарын маң кадында хынап, хол боозун ушта соп алгаш, чаданы өрү бут баштап маңнап ора Дарон боданган: «Өлүм мени кинчилеп алды ышкаш. Чуртталгамның сөөлгү тыныжы кандыг болур ирги? Амдызында олбээнимде хамык чүвени дүрген көрүп, тыртырып алыр... документ төөгүгө артып калыр... Канчаар өлүп каарымны бо видеокарак база тыртырып-ла алыр ыйнаап, чүглө каракты шийип болбас. Беш дугаар каът бо-дур. Алды... ам-даа элек бе? Оон ыңай дээвиір бар бе?...»

— Балыг, оон ханның төктүн тура, бээр үнгөн херээң чүл?! Куду бат! Капитан, балыгланган офицерни бир дугаар каътче бадыргаш, эвакуация чорудар. Санитарларга дужаавыт! — деп, улуг эрге-дужаалдыг офицер уткуй келген, айтышкын берген.

— Хоржок! Ынчан болбас! Биске ам-даа бичии үе херек... Бистиң тускай даалгавыс бар — деп, капитан удурлашкан.

— Мында кол кижиге мен-дир мен. Ол-ла! Шупту чүве доозулган дидир мен. Олар дүжүп бериптилер. Моон ыраңар. Ордуу чазылдырып болур, ынчангаш дүрген үнгүлөңер! Серега! Подвалче баткан оолдарга дамчыт, шупту чүүлдү хыназыннар — деп, демги-ле офицер командылаан.

— Чырык чок, чүү-даа көзүлбейн тур!

— Электростанцияны эжелеп аар дээн улуг лейтенант Шардабаевтиң болүүңгө чырыкты катап кыпсыңар деп командадан беринер!

— Дыңнадым!

Чырык хын кээрге, Дарон орду иштинде байдалды эргий көрүп, тыртырар ужурлуг чүүлдерни тыртырып четтигишкен.

Аминниң бодунуң мөчүзүн, оон өг-бүлезиниң ажы-толүнүң өлүг мага-бодун аңгы машинага чүдүргөш, дораап алгаш барган. Өг-бүлезиниң дириг арткан кежүгүннөрин база-ла бүгү далаш ашпаганнар.

Капитан биле Дарон даштыгаа үнүп келгеш, ийиги капитаны дилегзингеш, тыппааннар. Канчап ол өлүртүп каар болду? Азы балыгланы бээрге, санитарлар аппараттар боор. Өртендир аттырган куяк дайынчы машиналар чанынга кээрге, чаңгыс-даа кижичок.

Дарон Ахметовка сыкырткан соонда сергеп келген, кылаштарга-даа анаа, чүглө дүргөн шимчептерге иштинде ажыңайнып турар болган.

Дайынчыларны ордудан үндүрүп, чаа келген оолдар биле солуп, ында бар-ла херектиг, херек чок чүүлдерни, документилен болгаш алдын-мөңгүн акшаларны тускай шериглер алгаш барганнар.

Даронну госпитальга эккээрге, ону дораан операцияга белеткей бергеннер. Госпиталь шыгырт долу.

— Иштинче хан хой төгүлген хире-дир. Хан базышыны шуут куду... дораан кезер, хан база кудар... Белеткеңер — деп, айтышкыннар бергилээш, эмчи оон айтырган. — А силер угаан-медерелинер чидирбедиңер бе?

— Чок ийин. Чүглө эгезинде бичии девидедим. Мен бодаарымга, ында бузуңду бар хире, артындан үнмээн... Курумнун демир бажынга дээпкеш, кайтыга берген ышкаштыр — деп, Дарон догааштырган.

— Оожургаңар. Шүнтү чүве эки болур. Дүргөн кезер бис. Столдар хосталды бе? — деп, эмчи ординаторларже алгырган.

Даронну операция кылыр стол кырынга чыттырыптарга, ол өрээлдин соогунга дидиреп чыткаш, кыдыгларынче көөрге, ханныг марлялар, постер, ховеңнерлиг таастар-ла хой... Ооң чанында столдар кырында кезиишкыннер кидин-түлүк дээрзин Дарон эскерип каан. Бир шак хире тулчуушкуннун түңнели ол-дур. Моон чеже кижичок бертик-бежел бооп үнерил? Мээң хол-будум четче-дир. Оон оскези-даа канчаар деп бодап чыткаш, медерелин чидирипкен...

Дарон миннип кээрге, орунга чыттырган, чоорган-биле шуглап каан болган.

— Суг болза... суксаарымны... — деп, ол чугааланган.

— Суг силерге чопшээрессе — дээн бир-ле үн дыңналган.

- Операция кылбааннары ол бе?
- Силерни дүүн-не кезип каапты, бо паллатада эккеп кааны ол-дур.
- Думчуумда чүге шланг сун кааны ол?
- Бо реанимация-дыр. Кислород берип турду — дизеле, чанында бичии орус сестра уруг бар болган.
- Ынчаарга олбээним ол бе?
- Силер олүп каар ужурлуг турган силер бе?
- Ийе, чадавас... Мен баскырап чыдыр мен. Кускум кээп тур. Суг болза...
- Наркоз үнүп турары ол-дур. Силер дүвүревенер. Мен ам эмчини... — дээш, уруг кыйгырган. — Доктор! Ол наркозтан үнүп келди!

Беш-алды хонганда Даронну реанимациядан үндүргөш, офицерлер палатазынче көжүрүпкөн.

Удаваанда аңаа капитан ужуражып чедип келген.

– Кандыг-дыр сен? Хондур, хүнзедир угаан кирбедиң. Мен ол үеде чаныңга турдум. Капитанывыс өлгөн. Улуг ооң хорзун оя дэпкөн болган. Куяк хоректээш-даа дуза болбаан, — деп, ол чугаалаан.

– Хомуданчыг-дыр Бис таптыг, орта тапыжып безин четтикнедивис. Сеткил-чүрээвис безин ажыдып, чугаалашпадывыс. Хой чүве чугаалавас эр чораан — деп, Дарон хомудаан.

– Ол бистиң амы-тынывысты камгалаар хүлээлгелиг турган киж. Берге байдалга таваржып азы туттурар деп барган суг болзувусса, ол бисти адып кааптар ийикпе азы ипуут чазылдырыштар эргелиг. Ооң соонда бодун ол боду чок кылып каар ужурлуг.

Дарон чүглө:

- Ынчангаш чүве ыттавас турган бе? — деп каан.
- Чадавас. Бис дириг, а ол өлгөн. Элдентиг-дир. Моон ыңай бистиң салым-чолувус кандыг болурул? Билдинмес — дээш, капитан уламчылавайн барган.
- Чүге билдинмес дээриң ол? Аа-а... ийе...
- Мусульманнар батальонну ам чок. Ындыг кезек турбас дээш, кончуг дүргөн тарадыпкан. ССРЭ-же дириг

арткан кижилерни алгаш барган чадавас... Кымның кайда барганы билдинмес. Шериглер олуртуп алгаш, Совет Эвилелинче ужар дээн самолет, Кабулдан ужуп үнүп бар чыда, чазылгаш, аңдарылган диди... Ол самолетка бистиң мусульманнар-даа чораан чадавас. Мен сээң эрги документи-лериңни алыр дээш, офицерлер дилээш, кымны-даа тыппадым. Элчин черинде генерал база чок-тур. Ис чок читкен. Кым-даа чүнү-даа билбес, десантниктер база тарай берген — деп, капитан тайылбырлаан.--Балыгланган шериглерни самолеттар-биле Ташкентиде госпитальже чорудар дээш, белеткел ажылы чоруп турар дидир. Даартага чедир шупту чүвениң ужурун тодарадыптар мен. Ам байырлыг. Суг ижиш болбас. Чүглө ол марля-биле аксың шыгыдар сен. Ол-ла. Мен Москва-биле харылзажыптар мен.

Доктор биле элээн каш эмчилер өрээлче кирип келгеннер.

— Че, кандыг-дыр сен, дайынчы? — деп, эмчи айтырган.

— Суксаар-дыр мен, доктор.

— Суг хоржок, шыдажыр херек. Операция эки эрткен. Ажырбас, кудага дойлаар бис. Ийи неделя болгаш, те-чуңма дег дешкилеп турар апаар сен. А ам шыдажыр... Температуразы 38. Дегдире бербезин, көрүңер.

Медицина албанының буруул баптыг майору кады чорааны узун хылбың ак капитанче эргилгеш:

— Демги полковниктиң чугаалап турганы улуг лейтенант... Абдулаев бо бе? — деп айтырган.

Демгизи:

— Ийе, ол-дур. Карак эмчизинге сагындырып каг. Артык чугаа турбазын. Бис долүзү-биле бүдүн-бүрүн хүлээдин бээр ужурлуг бис — диген.

Аминниң ордузунче кежээ дүрген шаап халдааны Дароннуң угаан-медерелинден ыравастаан. Дүнелерде ол дүвүренчиг дүштерден отту чаштап, шак кол сегиржиң алышкынны сеткилинге катап-катап чуруп, бодунуң ол

шакта кылыр ужурлуг сорулгазын, чедир кылып шыдаваан чүүлдерин бодап, ол минуталарда чүнү кылган болза, ол окка таварышпайн барып болур турганыл дээрзин катап-катап бодап кээр апарган.

Хирургтун чугаалааны-биле алырга, улуг эвес бузунду куяк чени-чоктун адаандан кайтыктыр киргеш, демир баштыг колун-курнуң бажынга дегеш, кыйбап баргаш, ижинниң оң талазындан киргеш, чинге шөйүндүнү өткеш, өс дамырының чанынга чыдыпкан болган.

Операция эрткен соонда ийи хонганда дүш соонда капитан үвүр-савырып тудуп алган госпитальга буу-хаа далаш-биле маңнап келген.

— Дарон, Дарон... Дүрген кеттин. Мен машиналыг келдим. Кончуг дүрген ССРЭ-же самолет-биле ужуңар деп даалга алдым. Ам машинага олурупкаш, харылзаа тудар бис. Тускай харылзааже үнөр бис. Кадың ажырбас бе? Кызын шыдажыр болзуңза эки. Машинага кадыг болур. Аэропортка баргаш, баштай ужар самолетка олуруптар бис. Ол самолеттан чыдып каар болзувусса, чоруувус бергедей бээр. Кеттин! Ол самолетка бисти ап алыр кылдыр даңзыга кииртирин госпиталь начальнигинден кызыдай. Мен дораан кээр мен — дээш, чоруй барган.

Дарон капитанның чугаазы аңаа хоойлу дээрзинге чаңчыга берген болгаш, ыт чок кеттиниң эгелээн.

Беш минут четпээнде капитан дедир маңнап келген.

— Сен дүрген чорудар шериглер даңзызында чок-тур сен. Ону тускай килдис оолдары кылып турар дидир. Мен ынаар... хаккаш келийн-- дээш, ыңай болган.

Удаваанда ол хорадап маңнап келген.

— Онза эргелиг офицер элчин чери чоруй барган. Чок-тур. Боттарывыс күжүвүс-биле ол самолетка олурар ужурлуг бис. Эмчи документиери. Үндүр бижидилге. Аа богда! Москва... Харылзаа үнөр болган-дыр мен. Херек документиер шупту менде... Эмчи документиери херек болгай.

— Сен чүге ынчаар далажып тур сен? Өске хүн ужа-ла бергей бис.

— Дужаал ындыг — кандыг-даа арга-биле Кабулдан

үнер... Өске даалга бисти манап турар. Бис бодувустун даалгавысты күүседип каан бис. Төрээн чуртувустун бис үштүн мурнунга салган сорулгазын күүседип каан бис, олла. Оон өскези политиктерниц, дипломаттарныц херээдир... Ойт, уткан-дыр мен. Сени база бистиц команданыц кезүгүнү... өлүрткен капитанны «Кызыл Сылдыстар»-биле шаңнаан. Оон тыпсып бээр. А капитан ам чок... өлүрткен... Мен ооң-биле чоок кылдыр орта таныжып безин четтикпедим. Чүве ыытавас-даа болза, эки хире эр чүве... Ооң сорулгазын сен билир сен бе? Чок. Ооң өлүртүп кааны эки бооп чадавас.

Дарон:

— Чүге ынча дээриц ол?... Ол биле бис бир команда турдувус -- дээш: -- Сен арага алдың бе? -- деп айтырган.

— Ийе, ооң өлүртүп кааны эки бооп чадавас. Чүге? Чүге дээрге ооң тускай чажыт даалгазы турган. Бис ийи балыглап азы туттурган, дайынчы даалганы күүседир арга чок анаар болзувусса, ол бисти чок кылып чажыт даалгалыг.

— Ол боду ынча диди бе?

— Ийе.

— Ол чокта-ла бистиц бодувусту чок кылып каап болур...

— Ийе! Чүгле ол сенде... Сээң бажың иштинде тускай технология езугаар кылып каан деп билир мен. А менде чок. Мен бодумну бодум граната-биле чазылдырар ийикке азы бооланы бээр ужурлуг турган мен. Чүгле сээң сооңда. Бистиц салымывыс мындыг болган-дыр бис. Сен бодуң бо дугайында, чажыт документиге ат салып турган, билир турдун ыйнаан -- деп, капитан чугаалаан.

Дарон:

— Чок... Москва-биле харылзаа тудуп турувуста, бодун тайылбырлап бердиң — диген.

«Шуптузун билбес турдум. Ындыг-даа болза, афган лидер Аминниң ордузунче халдаарын өскээр бодап турдум. План езугаар бир аңгы сорулгалыг турдувус. А херек кырында күш дөгөп олче халдавайн, анаа-ла ап болур турган-на болгай. Ынчаар шимээргээн херээ чүл?» деп, Дарон боданган.

Царандой шеринге кадарткан хамааты хептиг ийи кижиги удатпаанда палатаже кирип келген.

— Силер, капитан... — дээш, документ коргүскөн: -- Мында бижип кааны-биле алырга, ... силер силер бе? -- деп, ол айтырган.

— Чок, мээң документ езугаар фамилиям...

— Ынчаарга шын-дыр. Бистиң-биле кады чоруулунар. Мен ССРЭ-ниң күрүнениң айыыл чок талазы-биле албаны-ның бир дугаар эргелелиниң Афганистанда төлээзи мен. Документим бо. А демги...

— Ол чок-тур. Эвакуация болүү ашпарган болду — дээш: — Үрде ашпарды бе? — деп, Дарондан, шуут оске кижиги дег, капитан айтырган.

Дарон чүвениң ужурун билип кааш:

— Ийе, дортен минут бурунгаар ашпардылар. Аэропортче ашпарган боор — диген.

— Че, далажыңар. Бис ону тып алып бис. Капитан, Москвадан чаа дужаал келген, силерни дарый тывыңар дээн чүве. Че, чоруулунар. Баргаш, сайгарыштар бис. Силер, улуг лейтенант, бо госпитальда кым силер?

— Улуг ординатор кижиги-дир — деп, капитан мурнай харыылаан.

Капитанны алган барганнар.

«Маңаа ону манаар бе азы бот башкартынып аэропортче чоокпулап аар бе? Бо чоғум чүү улус апарды? Капитан оларга бүзүрөвээн хире. Мени олардан чажырышты ышкаш. Чүгө чажыраары ол? Ол инструкция езугаар хөдөлгөн-дир. Ону маңаа манааны дээрэ эвеспе» деп, Дарон боданып турда, капитан бо халып келген.

— Дүрген, аэропортче! Документилер менде. Бо эрлер генерал Дроздовтуң даалгазы-биле сеңээ орден тыпсыр дээш, дилеп турган чүве-дир. Ынчеш аэропортка чедип кээрлер, аңаа тыпсыштар. Чүвени канчап билир дээш, сенден дестирип турдум — деп, капитан чугаалаан.

Аэропортка кээрге, дүшкүүрлүг деп чүвези кончуг. Аэродромнуң амыдыралын хандырап батальоннуң штавын-

га Даронга орденни генерал Дроздов боду кээп тынсын берген, холун туткан, чыттан кааш:

— Бис ам-даа Төрээн чуртка херек бис, олбээниң эки болган-дыр, оглукум. Ам эмиет. Бис сени тын аар бис. Байырлыг — дээш, чоруй барган.

Самолеттарже сынмарлашкан шериглер-ле хой.

Дарон самолетка кирип келген, эптиг олут дилеп турда, капитан ужудукчулар талазындан алгырган.

— Бис бо самолет-биле ушпас бис. Москва бисти ушпазын деп команда берген, дүжээл.

— Чүгө? Ам чана берээл, оске ындыг арга биске турбас... — деп, Дарон чугаалаан.

— Чоруулу, дүжээли. Оон тайылбырлап бээр мен. Че, бээр үн.

Дарон даштыгаа үнүп кээрге, оларны чиик машинага олурткаш чорупканнар. Ийи хонганда олар тускай колонна-биле Термез хоорайга келген, Ташкентиге чиик самолет-биле ужул келгеннер. Оларны уткуу алганнар...

Бир ай эрткенде Дарон шериг хевин чемоданнааш, хамааты хевин кеткен, чанышкан...

Аэропортка капитан Даронну үдөп келген, кезек ыт чок орган:

— Сен ам тускай даңзыда сен. Мен база сээң-биле тудуш мен. Дараазында даалга алгыже, байырлыг! Бо, сээң документи-лерин. Сен ам Абдулаев эвес, а сен бодун сен, а демги Абдулаевтин документи-лерин бээр эккел, мен дужааптар мен — дээн.

— А орденим база Абдулаевтин адында бе? Документизи ындыг чорду чоп.

— Бо-дур, ма. Сээң адыңга эвес... Чоорту эде кылып бээрлер. Удавас дужа бээр бис. Бисти чаа даалга манап тур. Бис ам-даа Төрээн чуртка херек бис. Эрткен-барган ужуралдарывысты уттуптаал. Бо бүгү чүүл бистиң-биле болбаан деп билип ал.

— А сорбулар?... Балыгланышкын...

— Ол сен эвес, а Шавкат Абдулаев-дир, ам сен Дарон-дыр сен.

- Инструкцияда ышкаш бе?
- Шак-ла ындыг! Авац биле ачаңга мээң байырым чедир.
- Агаарга частың калбас мен бе? — деп, Дарон баштактанган.
- Кижии ийи катан өлбөс. Шунту анаа — дээң, капитан ону куспактап каан.

Кызылдан баткан автобустан дүшкөш, кежээки хүн хаяазында Дарон ада-иезиниң кыштаанга кылаштап келген.

Ачазы аъттарны сула-биле чемгерип, а авазы хой кажаазында анай-хураган аразында турган. Кайызы-даа ажылынга чартыккан, оглулуң оларның чанынга чедип келгенин эскербээшөр.

Дарон:

— Экии, авай! -- дээрге, авазы хая көрнү хонуп келгеш, оглулуң чаның келгенинге өөрээни илдең:

— Дыштанылгада келдиң бе, оглум? -- деп айтырган.

— Ийе, авай... Чедип келгеним бо...

(Уланчылыг).

Октябрь ТУҢ-ООЛ

УЛУГ-ХЕМНИҢ УЛУГ БАЛЫЫ

Ынчан чеди харлыг турган-дыр мен.

Куйлуг-Хемниң Улуг-Хемче кирген аксынга, кезек теректерлиг, хараганның бедик эл кыры дазырашка, кырган-ачам суг чаа-ла кожун кээп, күзеглеп чыткан үези чүве.

Бир кежээ кырган-ачам:

— Бызааларың кайда чорлар, оглум? Кирип, кажаалап каан болзуңза — деп, улуг-бичелиг үш балык серээлериниң дадын аптап, ооң ыттактыг диштерин эде-хере чидидир эген олурган. — Бо дүне чырыдып балыктаар бис, ачаң суглар келгенде — дей-дир.

Авам, ачам Чаа-Холге садыг черинге ажылдап турган,

а мен кырган-ачам сугга чайлааным ол. Ачам суг шөлээлеп алгаш дүүн-не келген, оларның эккелген конфет-чигириниң амданы аас иштинде ам-даа хоюг-хоюг.

Черге дээр-дегбес-ле халып чоруттум. «Балыктаар... чырыдар... мени алыр болган... Оой, экис оой...» деп-ле иштимде амырап, ырлап-шоорлавышаан, бызааларны бөле шаап эккелдим.

— Бызааларны кажаалаптым, кырган-ачай! Ам чүнү кылыйн — деп, шаараш кажааның аксын ууп чадай-чадай дуглай идиң, кежээлениң алгырдым.

— Ам бээр кел, оглум. Мону кылыш, бо сыптар баксыраан-дыр.

Кырган-ачамның күзегден кожерде шырыш аразынга чажыра азып каан, шыгжап каар серээлериниң сыптары ирип, баксыраан болган. Баш удур кезип, кургадып, белеткеп каан суук тал сыптар-биле солуй сыптап кежээлээн бис. Серээ бүрүзүңге хендир база шарыыр. Серээни согуннаарга, сугже оксундура берзе, ол хендир салбас. Эң улуг серээниң ытнактыг диштери сес чедин турар.

— Мындыг улуг балык база бар боор бе, кырган-ачай? — деп, улуг серээниң диштерин кайгап көрүп олура, айтырдым. Кырган-ачам мени будумдан бажымга чедир көре каапкан:

— Сенден-даа улуг балыктар бар-дыр ийин, оглум — дээш, каттырып каан.

— Ий дадайым! Чүдек-даа улуг боор чүве-дир, але?!..

— Мезил, шортан, мыйыт, бел дээш улуг балыктар Улуг-Хемде бар болдур ийин. Эң улуу бел боор ыйнаан, оглум.

Чоруптарывысты четтикпейн манап турган мен. Хүн теректер ындынче чавызап бада-даа берген болза, ооң чырыы будук, бүрү аразындан чидиг, алдын-сарала кылдыр сылдысталып, херелденмишаан. Хүн ам-даа бедик.

Кырган-авам, авам, кожавыс аалдың уруу Уйнуk угбай суглар далган быжырган.

Оңгар-оол ашак эът дүлүп, паштагган. Ачам хараган-нар аразындан шаараш демир колдуктап алган кылаштап келди. Хеме бажынга шала бурунгаар астындыр быжыглап алгаш, от салып, балык чырыдар ожуу ол чүве боон-тур.

— Бээр чемнениңер, балыкчылар, че. Эът сооду — деп,

Онгар-оол ашак бузу бурулаан деспизин тудун алган, бисти кыйгырган тур.

Чем үезинде мени чорудар, чорутнас дугайында чугаа үнүн келген. «Суг-чар... чаш кижиге... дүне коргунчуун... дадайым...» дээн авам сугларның кезек када изиг-изиг апарган чугаазындан бичии ынай-ла апарган мен.

— Ча, ажырбас. Карак-кулак чок шаан чоруур эвес, оожум хемелеп чоруур чүвени. Ашак болган эр-дир, бо шыдаар. Оон ыңай кырган-ачазының аазаан аксы база бар болгай — дээн, кырган-ачам олурган улустун шунтузун эргилдир көрүн кагды. Оон чугаазы дүрүм-биле домей, кым-даа маргышнады. Чорутназы ол-дур дээн сестип, харын-даа коргун, шыкынын көргөн эник ыт дег апарган олурдум ыйнаан, улузум менче көргөш, каттыржып кааннар.

Чем соонда кырган-ачам:

— Че, караңгылаваанда хемни кежиң, улуг мугулдурже чоокшулап алыылыңар. Оозу эки боор. Улуг агым чок, суу турум, ортузу баларлыг-даа болза, эрик кыды арыг, терени-даа, сыгы-даа бар чер. Балык ында-ла ыйнаан ол, че — дээн үнүпкен.

Кырган-ачам бир улуг хеден шоодай ишти чарып билеткен каан кургаг чээрген чүктээп, ачам ожуң биле серээлерин туткан, хемче кириккен. Мээң туткан чүвем — хоолуг кара хан. Оон иштинде безерек хола паш, шай, дус, далган бар. Авам мээң багай чучаам тудун алган маңап кээп:

— Дүне соой бээр, кедин аар сен, оглум — дээн, оозун меңээ колдуктады каанты.

Хемеге олурупканывыста ачам:

— Өрү чоктаң-чоктаң, кежер бис бе? — деп, кырган-ачамче көрө-дир.

— Чок, моон дорт кежээлиңер. Мугулдурнуң адаа талазындан үнө бээр бис. Балыктаң эгелээр черивис ол -- деп, хем ол чарыында улуг ортулуктуң чирие берген эрийнче айтып, кырган-ачам тайылбырлап кагды.

Улуг-Хем күзүн сыгыгай бээр, ынчанган шаккыны

аажок апаар чүве болгай. Бистин кешкен черивис база ындыг. Хүн ашкан, кежээки имир. Шыырак киж ижерге, хемевис бурунгаар үзеңейнип, чалгыгларны чайтыладып кежиштивис. Хем кыдыынга өскөн болгаш, бистин улус сугдан белен-селен коргар эвес, ынчалза-даа караңгы имирде сезинчиг. Сугже көөрге, дүп чок караңгы. Ажа берген хүннүң сөөлгү имиргей хаяазынга чалгыглар кылаш-кылаш кыннырга, ынаар-мынаар дезип дырлаңнаан эңме-хаяажок чыланнар-даа сагышка кирер.

Саадаан-даа чүве чок, шында-ла, мугулдурнун адаа талазындан үнүп келдивис. Хемени сайлыг эрикче элээн үндүр тырткаш, балык чырыдар ожуувусту быжыглап алдывыс. Эки караңгылазын дишкеш, чанывыста озандан ыяш чыып, от салып, шай-даа хайындырып иштивис.

— Караңгылазын харын. Балык кежээки одарын эрттирип, тодуп алзын. Шортан болза кежээ кончуг шимчеген. Мезил соокта эрик сыыгынга кээр, изигде ханы оңгарларга турар боор чүве. Балык ханы турар болза, серээни сугже шаа-биле кирип панчар, але. Моюн дөзү эки боор. Таптыг көөр, дааш-ла үндүрүп болбас, хеме хөк кылбас. От чанында киж итту үспес, хөй база салбас, оглум — деп, кырган-ачам бистерге чагывышаан, таакпылап олурган.

Кырывыс-биле өдүрөктер шиңдайндыр ужуп эрткеш, үстүү талавыста сугда хонупканы дыңналды.

— Энир чылын улуг шортан панчар, хемеден чайлы бээр часкан чүве болгай — дээш, ачам оожум каттырып кагды.

— Ийе, ынчалдың харын. Серээ сывындан так туттунуп албайн чытпайн, салыптар болгай. Серээ сывында багның херээ чүү боор...

— Ол аразында уттундура бээри ол чүве ыйнаан. Мында бел бар бе?

— Улуг-Хемде бел чүге чок боор ийик, бар-ла болгай. Чогум бо мугулдурда та кандыг. Че, шимчеп тураалыңар, ам ажырбас боор — дээш, кырган-ачам даңазының хүлүн олурган чудуунга «ток-ток» кылырга, даажы караңгыже

ынаар-ла чаңгыланып чоруй барды. Ынчангаш кырган-ачам хүүрээн туткаш, хеме соонда олурупкан. Балык шанчар кижиге ачам апарган.

— Одуңар ам кыпсып алыңар. Чырык чанында улус таптыг коор эвеспе. Ыяш-даш, ос-озаң таварышса, мээ медээлеп чоруур, ояр-кыяр апаар болгай. Балык көргөш, девиден болбас, далажын болбас — деп, кырган-ачам катап-катап чагып, ооң үнү караңгыдан шыңгы-шыңгы дыңналып чоруу. Кургаг тос-биле былдалап, дем-не белеткеп каан одувус хүүрчайнып-ла үнгөн! Оттуң чоок кавызы эрик чедир чырып турар, оон ыңайгызы хоо кара кылдыр дам муңгашталып, кезек када чүү-даа көзүлбейн баар чүве болган. Ынчалза-даа үр болбаанда карак оорени бээр — оозу эки. Аажок сонуурган көрүп чор мен. Сугда озаң-ос хамаанчок, бичии байлаңнар безин тода костүр. Суг дүвүндө элезинде чыдар балыктын танактары оожум аңгаңайнып, тынып чыдары безин илдең. Оон хоюп ыңай боорга, элезин сайы ээргийиштелип чыдып каар. Дыка солун.

Эрик аайы-биле чоруп-ла ораар бис. Эрик кыдыы терең-даа апаар, сыык-даа апаар, суг көрүпчүк дег арыг. Ол аразында ала-бугалар, ак-балыктар каш-даа таварышкан. Ачам оларны тоовайн чор. Чүгө серээлевес кижиге боор деп мен шала хараадаар-даа мен. Элээн үр болу берген. Бир черге ачам холун көдүрүп, кырган-ачамга «Оожум!» деп медээлей каапкан. Ынчангаш боду дам ээгийп, хеме эриинден суг дүүндө чыдар кулаш дурту хире чудукту-ла ылавылап коор кижиге болган. Оон ам карак салбайн, оожум хөндүрлүп кээн, серээзин аайлай туда бээрге ол «чудукту» топтап көрө бээдим ийин оң. Карак-ла бо! Ол чыдар чоон токмак» шаажаң аксы дег карактарлыг, ошкү чарыны дег чакпаларлыг медээжок улуг балык апарган! Аксы оожум аазаңайнып, шимчеп чыдыр, танактарының дужунда элезин куму ыңай-бээр саарлып, ойнап турар. Тынып чыдары ол. Оон ыңай орта көрүп четтикпейн барган мен.

Ачам серээзин сугже элээн оожум сун чоруй, күш-биле шапкан-на! Суг дүүндө частышкын болу берген чүве дег, довурак-доозуну дойлуун үнүп, суг кыры дывылай хона

берген. Ынчап баарга, ачам чавызап, дискек кырынга олура дүштү.

— Серээң сал! Баандан тут! — деп, кырган-ачам хемезиниң бажын эде тырыкылавышаап, алгыра каапкан. Ачам серээзин салыпкан. Серээ сывы сугга ол-бо көжүп салдап, кочуңайнып туруп-туруп, элээн болганда шимчевейн барды.

— Дадайым, чүү-дүр!

— Бел хире-дир. Улуг балык-тыр. Чүү кончуг чоор, ачай?! — деп, ачамның үнү безин оскерли берген. От чырыынга хаваанда дери кылаңайнып, деидээни-ле илдең.

— Элекке сула салба. Балың холга билдинип турар кылдыр бааң чыыра тыртып ал. Одуңарны элээн немептиңер — дээш, кырган-ачам сугдан кууарарың үнүп келген довурак-доозуннуң дээрбектен хемезин бичии чайлады эшпишаан, чугаалай-дыр. — Мен шортан ыйнаан дээш, дүш чок орган-на болгай мен. Бел-дир деп чоп чугаалавас чүвөл?!...

— Ону чугаалаар чай алынмаан чүве-дир ийин. Сактырымга-ла, ыңай боор ыңкаш болду. Ам уштун корейн бе?

— Оожум тырткылап корем. Өлбээн болза, катап шимчен үнөр ол.

Ачам хендирден оожум тырттарга, серээ сывы холунда келди.

— Шимчевейн-дир.

— Ынчаарга оожум ужул. Чирли бербезин, серээден ышкындыра бербезин...

Мээң эмискитеп өстүрүп кааным өскүс Өле-Бызаамның бажы дег улуг бап сугдан уштунуң кээрге, артында-ла сырбап дээн мен.

Ачам ол улуг балыктың танактарындан ийи холдап өрү көдүрерге, эмиг дужу чедип турар, ол хире улуг, аксы дээрге--чер ажа. Мээң он-даа чудуруум хос чыгыы. Ии, дадай, шын-шыннап, дендии-даа улуг балык болган!

Аалга чедире бээревиске улус шуут кайгаан. Авам ышкаш кортукпайларның аңаа дээринден безин коргуп турганын чугаалааш канчаар...

БАГЛААШ

Күзүн чүве. Кады өөренип, кады ойнап өскөним кадарчы эжим эрниц күзээ дөвүн куду ам-на карарып көстүп келди. Аал үстүндөн чаттылып баткан ногаан шык үе-шаг-биле адааннашкан ышкаш чиндигир ногаан хевээр. Ол шыкта оъттаан кодан хой-өшкү шимчээр-шимчевес, ак-чайт. Ооң кыдыында чораан инектер арыг кылаң сугда чайыннаан ала-шокар чараш даштар дег көзүлдү.

Арт кырынга дүшкеш, чажымдан тура таныырым, даглар куржаа бүзээлеп алган, коъш-адыш ишти дег ыжык, тараалаң Ийи-Шаң ыйгылаажын долгандыр көрүп, оон кээп турар агызыг, хевексиг салгын-сырынны таалап тынып, оваа чанында олур мен.

«Аңнаар кижиге болгай сен, чедип кээп көр, эш. Аът-хөлдү харыылаар мен. Өөң иштин эдерттип алыр болзуңза, улам эки. Мээң кижим-биле таныжып-даа алгай сен. Арыг агаарга дыштангай-даа силер. Оон ыңай чугула чугаа база бар»... дээн эжимниң чорумал улус дамчыштыр менче энир чоокта чоруткан чагаазын сактып келдим.

Мени чүгө кел дээнил? Кандыг ындыг чугула чугаал? Хамык ужур аңнаарында эвези илден. Үрде көрүшпээн бис. Чажывыста база школага бичии оолдар чоруур шаавыста суг чара акпа эдержиң чораан болзувусса, школа соонда орук-кокпавыс аңгы-банка барган улус-ла болгай бис. Оон бээр орта харылзаа-даа чок. Кадайын-даа танывас, мындыг мен. Сөөлгү чылдарла араттаан деп дыңнаан мен. Ооң дугайында эки билир-ле чүвем ол.

«Ча, баарга билдине-ле бээр ыйнаан бо» дээш, оваага үүрмек каш даштар салып каап, дөвүнчүктеп бадыптым.

Аал коданынга ынча-мынча чоокшулап орумда, казыра дег ийи ыт оранчоктан уткуп кээп, машинамың ол-бо талазынга туткуланып ээрип, маңажып чорлар. Холунда дуран туткан кырлаң кара эр өг эжиинде манагынып, ыттарын хай деп тур. Ночур-оол эжим ол болду. Мендилеш-кеш, өгже кирип келдивис. Өгнүң ишти аажок делгем, шалалыг. Улустуң шыдал-быразы оон-на илден. Чүү-хөөнүң аай-сескелиинден, аскан, чаткан хевис, шывыгларының аяныг болгаш арыг-силиинден уран-шевер, кечжээ херээжен

холдуң барын дораан-на эскердим. Ол холдарның ээзи болгу дег, чаражы-даа, аныяа-даа аажок херээжен кижиге шай эскен тур.

Мээн мендимге билдирер-билдирбес кылдыр мөгөш кынгаш:

— Херелмаа — деп кагды.

Сүттүг сарыг шай куткан, далган, тараа, саржаг, өрөмө салган. Ындыг чемни үрдө көрбээн, амзаваан кижиге мээ солун-даа.

Шайлап, хөөрежип олур бис.

— Хоорай чоруткан олчаан чиде бээр аттыг эр-дир сен але — деп, эжим мени чемелээр сагыштыг.

— Хаа! Бүдөр-бүтпес бодал, сагыш-биле ажаанзырап турар сен... бир көөрүңге, чай эрткен боор-дур. Хоржок... — деп агартынарымга-даа, эжим хүлээвейн-дир.

— Ча-чаа! Ол чылдагаан эвес-тир ийин, аал. Чер-чуртун, дөргүл-төрелин-даа кижиге сакты бербес бе? Бээр кээр үени ам канчап тып алган-дыр сен? Ол!..

— Механиктеп турганым бүдүрүлгө чери буурап дүшкөн. Ам узун, ужуру билдинмес «шөлээде» мен. Ынчангаштың хостуг чаңнап, шөлээттеп чоруурум бо ышкажыл — деп, хамык чүвениң шынын тайылбырлаар ужурга таварыш-тым.

Эжим боданып олур.

— Хоорай улузунуң байдалы берге-ле ыйнаан але, акым? — деп, өгнүң херээжен ээзи сонуургай-дыр.

— Ындыг. Акша-шалың ол чок. Ол хамаанчок бүдүн-бүрүн турган шыырак дээн бүдүрүлгелер, совхозтар безин буурап дүжөргө, чүү экизи боор ийик, дуңмам... Көдээде улус силер канчап тур силер харын? — деп, ижип-чип, көрүп ора-ла, ужур эдерип айтырдым.

Херелмаа ашаанче көрдү. Оозу сагыш салбайн-дыр. Боданмышаан олур.

— Харын... Сүт-саан, эът-көш, тараа-быдаа боттуу бооп кээрде, черле ажырбас-тыр ийин — дээш, Херелмаа изий берген мүн куда берди.

«Ол-даа чөп болбайн аан» деп иштимде бодап кагдым. Базым санында көпөөк негээр хоорай амыдыралының

бергезин деңней бодан кээрге, кодээде амыдырал черле шымбай болгу дег. Бот-ла шыдаар болза аан. Чер бар-дыр, суг бар-дыр. Аңаа кызып-кылайып чыткаш, төккөн дерин чажыңы бо крупчаат дег далган, бо чаңгыс чыдыңдан-на ос эттинип оран алдын-сарыг тараа бооп хуулуп чыдырда, тодуг-даа болбастың аргазы чок деп, шайга каап, оремелеп чип олурган далган-тараамны-даа бодаар болдум. Бо далган-тарааның ээлери — эжим Почур-оолче, ооң кадайы Херелмааже бүдүү көрүп каап, олар дээп сеткилим ханып, ооруп-даа олурдум.

Ажы-тол, ажыл-амыдырал база эрткен-барган үсвисти коптарып, эжимниң шимчедин олурганы күскү шимени чооглап каап, хөөрежип олур бис.

Эжим бир дашка сунган-ла, мени кел дээниниң ужурун — мээң иштимде манагынының органым чажыдың ам-на чугаалап үндүрүп келди.

— Мал-маган шору өскөн. Биче-бача тараа-даа тарып чип ор бис. Эки чүве-дир. А бо арат тараачын деп чүвени улам хоодуп, тараа-быдааны арбыдадыр тарыза чүл? Ак-арбай, кызыл-тас, чиңге-тараа, харын сулага чедир тарыза кандаай чүвөл? Тараа-быдаазы үнмөс чегей черлерге ооң дүжүдүн садын саарза кандаай чүвөл? Малга-даа орнап болгай. Болдуна бээр чүве болза, далган тыртар дээрбелиг суг болза көрөм. Кижиге күш чедер бе, кандыгыл?.. Бичиимден тура демир-деске, машина-техникага аажок кижиге болгай сен. Кадай-биле чугаалажып, сүмележиң шаг болдувус. Ынчанган сенче сос дамчыдып чытканым бо... Че, бодалың чүл? — деп, мээң черле манавааным айтырыг-биле эжим мени тулдур шаапкан, белек манаан бичии чаштар дег, кем чок шырай-биле менче кайгап олур ийин.

Мен харыылаар сөс тыпшайн барган мен. Чүгө дээрге ыңдыг чугаа үнүп кээр деп мээң дүжүмде-даа чок. Аңгадап калган мен.

Эжим мээң байдалымны билген, чугаазын уламчылайдыр:

— Ажыл тывылбас хоорайга чүнү канчап оранарыл? Чажывыстан мал аразыңга өстүвүс, далган-тараа соктап чип өстүвүс. Адаларывыстың тараа тарып чип чораан

аңгыстары-даа бүдө бербээн, хонаш-турлаа-даа өскээр көжө бербээн болдур ийин, аал. Далааша. Боданып-ла көр — дээш, эжим ам оожурган олур.

Ночур-оолдун шагдан тура хой чугаа чугаалавас, аңаа хонну чогуң билир кижини мен. Эжимниң бо удаада чаңгыс тын-биле эштептир сала каапкан чугаазын дыңнааш, ам харын кайган-даа. Согунналдыр бодап оор апарганын-даа догааштырып, шаг-үениң өскерилгенинге-даа шамнап, боданып олур мен. Эжимниң дооскан эртеми чок кижини. Совхозка ажылдап, малчыннап-ла чораан хинчээ ол. Ам ол совхозу шагда-ла буурап дүшкөн. Каш малы-биле артып калган, боду баш миннип, булганып эгелээн.

Баштан үнө чүгүржүп, тос башка быдарай хона берген бодалдарның чаңгызын-даа тудуп чадап, аңгадаан хевээр олур мен.

— Эш тыртып бүзүрээниң дээш, четтирдим. Ынчалза-даа мен ышкаш кун-куруг кижиниң семей албазы чүведир оң — дидим.

— Бо эрге ам сен чугаалап көрөм, Херел — дээш, Ночур-оол секперей берген шайын чаңгыс тын-биле шөлүредип каапты.

Дугуржун сүмелешкен аян-биле Херелмаа оожум чугаалап эгеледи:

— Харын аан. Кодан куруг болур эвес динкеш, бызаалыг инек, каш ошкү-хой бээр дижиң дугурушкан улус бис. Эгези ол. Тараа-быдаа садып сааргаш, бут кырынга туруп, шуудай бергей динтивис. Өңөр ээзи угбай, дыңнаарымга, база-ла малчын улустуң уруу болду. Черле ажырбас хире.

— Ол, ол. Арат-малчын ук ханда бар болганда, черле аайлыг деп орган чүйүк мен — деп, Ночур-оол эжим, ана, хыы ханган ышкаш, эштептир олуруп каап олур.

— Че, харын... ындыг дижиң. А бо кыштаг-хораа бар эвес канчаар? — деп, чок чүвениң чогуңга сылдап, ооң бергезин мурнумга туттунуп, ийи кижимден камгаланыр сагыштыг чугааладым.

Ол орта Ночур-оол холун чаңгый каапты:

— Ону сагыш човава. Бригад төвүндө ээн бажыңнар эңдерик. Бир аянчок бажыңны чугаалашкан мен. Ол

ажырбас. А мал кажаазында чүү деп? База аян-ла бар. Бистиң чаа кыштаавыс сээң ада-иен кыштап чораан черинде болгай. Ам көргей сен. Кончуг эптиг, кыжын чылыг, ыжык черле болгай, билир сен. Кол-ла чүве кара суглуг. Магалыг!

— Суг?! Оо!! Шагда экспедиция улузу ол суг бажын казыштарга, читкен чүве болгай. Ылап-ла бе?! — деп кайгап, алгыра кааштым.

— Ылап, ылап. Ам үш чыл улаштыр катпайн-дыр. Бо кончуг кааң чылда безин кыңгырткайндыр агып бадып чыдар чорду ийин, акым — деп, Херелмаа мээң кайгаан, өөрөөн сеткилимге улажы каап, арны артында чырый хона берген хөөрей-дир.

Ам шынап-ла ыыттаар чүве тыппайн барган мен. Чажымдан тура анай-хураган дозуп, хой кадарып, ойнап өскеним ада-өгбе чер-чуртум карактарымга чуруттунуп, дүрген-не барып көрүкченчиг кыннып келген. Кыжын ээгип пактаарга чылыг, чайның изиг-халыынында аржаан дег соок болур элдептиг ол кара сугнуң уттундуруп бар чораан онзагай амданы ижин-баарга ам кээп билдинип, чым-чум кылдыр агып бадып чыдары безин кулактарга дыңналып келгензиг болду. Шында-ла, өскөн-төрөөн черимни, одээмни барып аажок көрүксей берген мен.

Хүн даг бажында олургалак. Эжим эртен чоруур сен деп турда-ла, аңнаксаанымга сылдаглап алгаш, аъттангаш дортап-дортап хап чорупкан мен.

Эгезинде кадыг-кандай ышкаш кылыңза-даа, чаш назындан тура аът мунуң өөренген, хан-дамыр-биле кады төрүттүнген, чаяаттыңан чүве болганда, саадабайн-даа эзерге эптежи берген мен. Аары-биле халаңнаан-селеңнээн ижин-баар-даа тыныш-биле чаңгыс аай кылдыр өңнежип, дескилежип келген. Оглаа аъттың хөрүктелдир ушта чүткээн аайы-биле эзеңгиде буттар-даа бир-ле таныырым шимчээшкинниг аялганы тепсени каап чорлар. Орба туткан хуулгаазын чечен хамның дүңгүрүңге дээр-дегбес чүгүртү хакканы дег, күжүр Доругнуң дөрт даваны дөбүш-дөвүн-чүккө тарбыдаан ышкаш догдурткайнып, чиик-чиик дүш-

күлөп чор. Күскү шимеден изиңнээн арын-бап эзин-сырынга тааланчыы-биле соолаңайнып сергеп чор.

Буга ооргазы дег мөкүлчек баалыкты ажа халдып кээримге, эжимниң кыштаа бо тур. Бичежек бажың бар. Ооң адаанда шала озалааш мал-маган кажаалары. Чылыгда паштаныр черни серилеп каан. Оон ыңай аңмаар, сарай, кудулдур чугула «тудуг»... дээш черле ол бүгүнү кылганы шынарлыг, көрүштүү аажок болду. Үр үеде чурттаар-амыдыраар дээш магадылап кылганы каракка-ла илдең. Эжимниң эрес-кежээзинге, ус-шеверинге магадавышаан, улаштыр чортуп чоруптум.

Мээң ада-иемниң оран-кыштаа мыя мында болгай деп, таныыр, билир черлеримни көрүп четтикпейн чорааш-ла, эрги өдекке кирип келдим.

Дескиндир чашпан-сиген тудуп чий берген кодан-девискээрниң ортузунда карарар-ла чүве — дөңнелген эрги өдек. Бажың-балгаттан, кажаа-хүрээден чүү-даа артпаан. Ол сарыг чашпан-сиген аразында ходугур хуу адагаштан өскези шагда-ла ирип дүшкен хире, коргунчуг ээнзиргей куруг.

Дирттилээн чүректің, маска какканы дег, аар-аар согуллары чулчургайларда канчаар тепкиленгенин биле-биле, ол адагашка чортуп чеде бердим.

Куу адагаш дээн чүвем — аът баштыг баглааш болду.

Үр үеде көрүшпээним, барын-чогун билбейн чорааным ам-даа дириг өгбөмге хеп-хенертен үскүлештир ужуражып келген дег, арны-бажым изиңейнип, бир-ле аай-бажы тывылбас кээргел, элдепсиниг холушкан өөрүшкү-биле аът баглаажын тудуп, суйбап тур мен. Кайгамчык! Ачам-биле ол дытты баглааш кылдыр кажан, кайыын кезип эккел-генивис-даа, кырган-ачамның эрги баглаажының чанынга кадап турганывис-даа мээң карактарымга дүүн чаа дег көстүп келген.

«Сирт кырының чарт дыды-дыр, оглум. Бо черге дыка үр турар ужурлуг бо. Сээң оглун-даа маа дүжүп, аъдын баглаар чадавас...» деп, ачамның каттырып, бичии кижини мени ыяттырып турганын-даа сактып келдим.

Хаайым ишти ажып, саргып, уттундурган карак чаштары чаактарны куду изиш дидилер.

Хоорен алыксаам-даа келгилээр, хооңейндир ыглак-саам-даа кээр болган...

Ам канчаар, адымны ол баглаашка баглап кааш, бажың, кажаа турган черлерни кезип кылаштадым. Дадарык аът андазынындан оске, ол чоок кавыда каракка илдики дег чүү-даа чок болду.

Эгиннерим сы базып, бүгү бодумну долуп келген чырык-даа, кударанчыг-даа сактышыкыннардан артында аар апарган ышкаш оон чоруптум.

Оон-моон шуушкун кокпалар оңгар чоогунга кээп каттыжып, чаңгыс орук анаар. Сугже кирген орук ол. Ол одуруг оруктап бадып кээримге, шында-ла, дамырак кара суг кыңгырткайндыр агып бадып чыдар ийин. Оон оорунчүүн кандыг дээр!

«Өршээ хайыракан, оран-тандым, чер-чуртум, оскен одээм, аржаан суум...» деп чалбарып, ижип, чунуп олура, менде, чүү-даа болза, сергек хооннерниң колдай бергенин-даа эскердим. Бичиимде бо суг кыдыынга үргүлчү ойнаар чордум. Ада-иемге аттындырышкаш, маңаа могоаттынын хүнзээр-даа чордум. Ынчан ол меңээ шолүрткайи-дыр, шылырткайндыр ырлап, чугааланып чыдар бир-ле амылыг амытан ышкаш анаарын сагындым...

Сугнуң хүнзээр-даа талазында чоон дыт бар чүве. Ол дыт хевээр тур ийин. Чүгле шышпык бажы курган, калчанайып калган болду. Ооң дөзүңге даалыңым дүжүргөн, кара пажымга суглап алдым.

Маңаа хонарым ол.

Чер ара хонар деп барганым — менде хенертен чүдүрлүп келген тос-башка бодалдарымны эңмелеп-сескелеп алырының чайлаш чок иттирии болган чадавас. Ийе, харын, оон артык чүве — чидип-чидип, оскен-төрөөн черинге келген кижиге холзеп-ковүдөөн ишти-хоңунун ыглаксанчыг болган тааланчыг кударалын чазар караңгы, ээн-хос дүн база херек турган боор.

Шимээн-даан чок бойдус аайынга бүгү бодум эзилгиче таалап, от кыдыынга ооргалап чыда, ол дүне, шынап-ла хойнү-ле бодаан мен. Бир дугаарында Ночур-оолдун эш тырткан, меңээ идегеп бүзүрөөн саналын өг-бүлемге дузалаксаан күзели база деп ыяк билген мен. Кижиге кижилер

аразынга чурттаар чүве болганда, сээң аажы-чаңың, мөзү-бүдүжүң кандыгыл, ындыг хамаарылганы кижилер сенээ бээр болгай. Ночур-оол-биле бис ийи бичиивистен бот-боттарывысты кайгамчык билчир чордуvus. Бир талазында ол. Ындыг боорда, эң колу ол деп угаап түңнедим. Эжишкилер аразында эп турда, дагны-даа тургузар деп үлегер домак бар болгай. Ынчаар ханыладыр бодаан tudum, мээң бүзүрелим улгадып, ажырбас чүве эвеспе оң деп бодаттынар болду. Кортук, тыртылчак хөөннер менден чоорту ырап эгелээн. Бо бүгүнү шыңгыызы-биле тооп көрүп, бодумнун арга-дуржулгамны-даа, балдыр-шинээмниң бар-чогун-даа санап бодандым. Өөрүнчүг эвес-даа болза, шуут куп-куруг эвезимни база медресе билдим. Бо херекке саарылга-орнажылганың чугулазын, эътте чыпшынын келген ол хеп дег хүлээр апарганын арай муңгарап бодазымза-даа, ол мени улуг-ла дүвүрөтпээн. Оон ыңай ыңаңгы дег доргүл-төрөл, эш-оор база бар болгай. Ол улуг күш, деткимче. А төрөөн черниң харыызы чаңгыс, анаа дериң төп, кызып-кылайып ажылдаарыңга, ооң чажыңы эът-чаг, далган-тараа бооп хуулуп чыдар.

Акша-биле бараан эвес, а бараан-биле акша тывар саарылгалыг үе келген-дир...

Одаг кыдыыңга ынчаар боданып ора, ботка шагда-ла билдингир, ынчалза-даа херекке албайн, медресе билбейн чорааным муңгаранчыг түңнелди база кылдым: чаңгыс хан төрөл огбелеримниң каш-каш ада тоогүлүг арат-малчын уксаазы менээ кээп үзүлгенин дүвүрөп бодадым. Тура халыттынып келги дег бодалдарның бирээзи ол болган.

Чанымда кара сугнуң шоргаландыр шылыраан даажын дыңнап чыда, удуй берип-тир мен. Оттуп кээримге, даң агарып келген болган. Сергээм аажок тура халыдым. Соой берген шайымны чылыдып ижинкеш, аъттанганш, келген уумче чорупкан мен.

Эрги одектиң чашпан-сигениниң аразында куу баглааш соомда агарып туруп калган.

Сактырымга, аът баштыг баглааш ам бажын көдүрүп алган, мени байырлап, даң хаязында хүлүмзүрүп туруп калган ышкаш чүве...

ШҮЛҮКТЕР

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ЧУРТТАЛГАГА ПӨКПЭЭНИМ ШЫН

Хой-ле чылдар чурттап келдим,
Көдүрбээним доңгуум-даа чок.
Чуртталганың аагын, каазын
Чуртталгамда көрүп чордум.

Бодум шаамче кылган ижим
Бодарадып чаяап каар дээш,
Амыр эвес оруктарга
Аъдым тынын тыртпайн чордум.

Бөгүн, дүүн-даа чуртталгамга
Пөкпээним шын, ынчангаштың,
Чаяаттыңган кежик-чолум
Чарап кылдыр чурттап каар дээш,
Дыжым, күжүм харамнанмайн
Дырбаңайнып чорааным шын.

Шынчы аъдым кажан бир-ле
Шынаа черге дуюун салыр
Орай-даа бол, эрте-даа бол,
Оруум аңаа доозуп каар мен.

Чедир кылбаан ажылым дээш
Чектенмес мен, шыны херек.
Өткүт ырым салгалдарга
Өнчү болуп артып калыр.

Ырлап ханмаан ырларымны
Ынчан олар улап алып,
Чечек шыпкан аяңнар-даа
Челээштелип хевээр артар.

Амыдырал дугуй-дээрбээ,
Ара турбайн, чуглуп орар.

ҮЕ

Кезек аъттың маңы ышкаш
Кезек када шурадыпкаш,
Алдар-атты чедип аары
Амыр болган үе-дир бо.

Меңээ-ле бөгүн эки болза,
Мээң соомда та чүү болзун,
Оозу меңээ хамаан чок деп
Опчок бодаар тенектер хөй.

Кежер хемниң тереңи-даа,
Келир өйнүң салымы-даа
Ындыгларның сеткилинге
Ынчан кайын кирген деп аан.

Ынчалза-даа үе деп бир
Ылап шынчы шииткекчи бар —
Эки, баъкты деспизинге
Элгеп, шүүреп, товун тыптар.

Эдуард МИЖИТ

“ЫНАКШЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ” ДЕП БӨЛҮКТЕН

ШЫДАВАС-ТЫР

Делегейниң дылдарының шуптузунуң
Дээре дээн сөстөрүн-даа чыырга безин
Сеңээ бүгү ынакшылым бүрүн бодун
Чедир сөглөп шыдавас-тыр, шыдавас-тыр.

Ийи-ле сөс, “Ынак мен!” деп ийи-ле сөс
Ипти-хөңнүм, озүм, баарым, чүрээм өттүр
Чалбышталдыр кыпкан оттуң изиш кынныр
Чалынынга чагдап безин шыдавас-тыр.

Сени чүгле бодай каантар арамда-ла
Сеткил-чүрээм, хере тырткан чинге хыл дег,
Сирилээрин, үстүр чыгы сирилээрин,
Чиге туржук, чоок соглеп шыдавас-тыр.

Улаараан дег, уг-шиг чокка боданыпкаш,
Угаан-кут чок хүнээшпкинге хүлүттүргөш,
Албыстаан дег апаргылаар өйлеримни
Амдыы сөстер аайлыг айтып шыдавас-тыр.

Чырык арпыц, хүлүмзүрүүң көрө каанкан,
Чыырлып кынныр бүгү бодум ханызында
Херелденип үнүп келир хүн чырыныц
Кезиин безин коргүзөр дээш, шыдавас-тыр.

Сен дээш коргуп, ойлеп-ойлеп серт кыннын каан,
Четкилеткен балык ыпкаш тынып чадап,
Сарынналган сагыжымның аарышкызын
Ишак ол сөстер дамчыдып-даа шыдавас-тыр.

Кижидылы чамдык тускай херек өйдө
Хире-шинээ чегейзимээр апаар-даа бол,
Сенээ ынаам илередир сөс дилээрин
Сеткил-хөңнүм соксадып-даа шыдавас-тыр.

ЧЕРНИҢ ТИИНДЕ

Текнониктиг сыгыглар деп ханы тиглер
Делегейни четки ыпкаш шыва алган.
Ында-мында черни силгээн шимчээшпкиннер
Ындыг тиглер душтарында болуп турар...

Чамбы-диштин арыг чырыын, дүмбейин-даа,
Чавыс, бедийин — бүгүдөшин чүмнөй чыгаш,

Угаан-чүрек долун чоруур бодал-сагыш
Удур-дедир үскүлөшкөн — ол мен-дир мен.

Чүгө дээрге, делегейниң тиглиг сыгыш
Чүрээм кежир балыг болуп эрткенинден,
Хүнү-биле дойлуш тонмес боралгактың
Күзелимге дүүшпезинден ындыг боор оң...

Чүү-даа канчаар, ханы болгаш ханныг балыг
Чүглө боттуң хинчээ болза, хамаан эвес,
Ынчалза-даа аарышкымның аагы-кээги
Ынаам сенээ аар чүък бооп чүдүрлүр-дүр.

Хоорай-суурну ойлоп-ойлоп буза силгип,
Хоозурады шимчени бээр черлер чурттуг
Чамдык чоннар чаныш-сыныш чок-ла боор-дур —
Сарыым сени оларга-даа дөмөйлээр мен.

Чоннар харын ындыг-ла ыйнаан, черин каггаш
Чоруур дээш-даа, канчаптар боор — чурту кончуг,
Черниң тии дег амытанны — мени кагбас
Сээң чүрээң эң-не улуг тывызык-тыр.

Сактырымга, чамдык айыыл-халаптарны
Чалбарыглыг мөргүл-биле чайладыңтар
Ыдык чолдуг кижилер дег, ынаам сен-не
Ынаныштыг камгалакчым ышкаш-даа сен.

Сактырымга, удур-дедир үскүлөшкөн
Чарык, бузук кезектер дег сеткилимниң
Бузундузун эштей тудуш, тудуштурган
Буян бүргээн Деңгер уктуг ышкаш-тыр сен.

ЧАЖЫДЫҢГА ЫНАК-ТЫР МЕН

Куш хевин кедип алгаш, бадып келген
Курбустунуң даңгыназы чалгыннарын
Эктим орта салган ышкаш, холдарыңның
Ээлгир чымчак чажыдыңга ынак-тыр мен!

Дээрлерниң хөгжүмүнүң аян-хөөнү
Делегейниң девиденчиг даажын өттүр
Хоругдалдан хосталгаже кыйгырган дег,
Хоюг үнүң чажыдынга ынак-тыр мен!

Өшпес оттуг сырыларлыг одаг ышкаш,
Өндүр дээрниң сылдызының херелдери
Караңгыда аскан меңээ чыраан-даа дег,
Карактарың чажыдынга ынак-тыр мен!

Үспер-самдар, үүрмек үзел үвүн-савын
Үстүкүнүң сырыны бооп сывыртапкаш,
Салым-чолга утка сөңнээр тыныжы дег,
Сагыш-чүрээң чажыдынга ынак-тыр мен!

САЛЫМЫМ БООР

“Бээр кел че, бээр кел!” — дээн сээң үнүң
Бедиктерден кыйгы салды, өрү көрдүм.
Көстүп турар чалгын чок бол, кырымда бо
Көдүрлүп каап, чавызап каап ужуп турдуң.

“Чүүден-даа кортпайн чүткү, күштүг чүткү!
Чүгле харын чүрээң-биле бүзүр!” — деп,
Чаяаттыңан бойдузунга элдепсинмес
Чайгаар хостуг куштар ышкаш, ужуп турдуң.

Салгын-сырын сула салган узун чажың
Саглаңнадыр чаптап суйбап ойнап турда,
Хүннүң чырыы чажың өттүр саарлып баткаш,
Хүлүмзүрүүң херели бооп хуулуп турду.

Чаның орта чеде бергеш, четтинчипкеш,
Чажың суйбап, кады кожа ужуптар дээш,
Кажаа, сери кырындыва үне бергеш,
Катап-катап өрү шураан, чадап кагдым.

Адак соонда бүзүрелим бөле чыггаш,
Арай боорда бакка-сокка ужуп чоруй,

Ол-ла дораан электрилиг шугум орта
Одун көзүн кызацнадыр үзүп алдым.

Кара черже час ойта барып дүшкөш,
Карак уштап дээрде сенче көрүп чыда,
Аарышкыдан, мунгаралдан човууртапкаш,
Ам-на харын отгуп келдим, дүжүм болду...

“Дүжүм-дүр” — деп өөрүшкүлүг боданза-даа,
Дүннү өттүр, кургаг черде балык ышкаш,
Харамдыгып агаар пактап, удуп чадап,
Ханы берге бодалдарга алзып хондум.

Аткан данның херелинге алыс бодум
Адышта дег ам-на харын көстүп келди —
Сээң бедик сеткилицге децнежир дээш,
Черден ырап чадап чоруур салымым боор.

Николай ОНДАР

ХӨГЖҮМ

Хараганныг ховаа, дагга,
Калбак аргаа хөгжүм ойнаар
Тывам хады дыңгылдайлыг,
Тывызыксыг уран ырлыг.

Хөрүктелдир шуурганналып,
Хөөмейлеп, хөңнүн сөглөп,
Хаяалыг даң аткыжеге,
Хаяларга каргыраалаар...

Сыгыр даңдан эгелээштин
Сыг-сыг кыннып турза-турза,
Сылдыстыг дүн дүшкүжеге
Сырынналдыр сыгыртып кээр.

Уругларны, улугларны
Удуда бээр, өпейлей бээр,

Уян чаран аялгазын
Узун дүннү өттүр үснөс...

Көк-көк даглар шуурганынын
Хөөмөй, сыгыт, каргыраазын
Үе-дүптөн торзөн чонум
Үлегерлеп алган-на боор...

Үрер хөгжүм бүшкүүрлээн дег
Үр-ле киткээн хаттын шоорун
Игил, хомус, бызааңчызы
Иле дөзээн чадакас боор.

Долу кежиин меңээ соңнээр,
Доңчу сөглээр, чиге сөглээр
Тоолзуг чаран даңгынам кыс
Доңпулуурлап, чадаганнаар.

Хоор чонзуг арга-даштан
Хоорук турар кырган поштүң
Көңгулунга дүңө-хүндүс
«Көңгургайлап» бадыра бээр...

Хараганныг ховаа, дагга,
Калбак аргаа хөгжүм ойнаар
Тывам хады дыңгылдайлыг,
Тывызыксыг уран ырлыг, —

Хорек-чүрээм монге ээзи —
Хоглүг, чоргаар Тывам оглу
Эзеринге хонупкаштын,
Эзеңгилеп, борбанадыр...

СОЛО

Чамбы-динке чаңгыланган
Чаран, уран хөгжүм көсөй, --
Шала саарзык хөңнүм ыры
Чааскаанзыргай — соло, соло, соло...

Чайныц өйү чылытса-даа,
Чайынныг хүн чырытса-даа,
Чаржаан сеткил аялгазы
Чаглак болбас — соогун, соогун, соогун...

Өндүр шак бо өртемчейниң
Өңгүр, оңмас ховар чечээ, —
Өөрүшкүм, өшпес чулам,
Өлчей-кежиим — сен сен, сарыым.

Кадыг, папкын чуртталганың
Кадыр артын ажып эртер
Идегелдиг, ынаныштыг
Ийи чалгын — сен-мен, сарыым.

Ыдык, арыг ынакшылдың
Ыяңгылыг ыңдын шоору —
Изиг чүрээм өндүр белээн
Ийи үнгө кады ырлаал, деңге ырлаал.

БАЙ ХЕМЧИИМ

... Ом мани падме хум...
Сүмбер-Уула шыпшындыва
Чүглеп чоруур чүрээмейниң
Соолгү согуу доктааже дээр
Чөөн-Хемчиим алгаар дээн мен...

... Ом мани падме хум...
Саргыяк дег дагларымны,
Чалгыяк дег шаттарымны,
Чаагай бедик арттарымны,
Шала чавыс аъттарымны...

... Ом мани падме хум...
Эдерге хек, базарга көк
Эвес-даа бол, ыдым, сүзүүм —
Эргим Хемчиим бодүүн шинии
Эриг баарым чылдын чоруур.

... Ом мани падме хум...
Чүгүрүктөр девиржирге,
Шүлүк-ырым торүттүнер.
Күчүттөнер девип самнаар, –
Күчү-күжүм немежи бээр...

... Ом мани падме хум...
Эртинелер эртинези,
Эртемнерниң эң-не бедии,
Арыг угаан үнер дозу –
Алдын черим – Үстүү-Хүрээм...

... Ом мани падме хум...
Бай-ла Хемчик чуртумайның
Мандалазы — Чоон-Хемчиим,
Байгы кежиим баажызы —
Маадыр түрлүг төрөөн чоңум.

... Ом мани падме хум...
Хөгжүлдө дээш чалгынналган
Хөгжүмүм сен, Чоон-Хемчиим, –
Муңгу Будда чангыжеге,
Бурун ырың чаңгыланзын...
... Ом мани падме хум...

Наталья САЛЧАК

ДИЛЕП ОР МЕН

Тыным шөйгөн удазынның эге ужуу,
Тынып өскөн агаарымның шыгжамыры
Талыгырдан эргим үнүң мени кый дээн--
Толүң мени чоктадың бе, тыва черим?

Амыдырал кокпалары мени четкеш,
Аалымдан ырак черже эккелген бол,
Сеңээ чедер кежиктиг хүн дүргөн кээрин,
Сегит манаан аңчылар дег, манап чор мен.

Чайгы үе ортан турда, чаныксааштың,
Чалгыннарым сенче углай хериштер мен
Урууң мени эргелелдиг ээй көрүп,
Уткуп аарын дилеп ор мен, төрөөн Тывам!

ДАГЛЫГ ЧУРТУМ САКТЫ БЕРДИМ

Күскү бойдус
Хой-ле өңүн кедип ап-тыр.
Салгын уунче саарлып баткан бүрүлери
Хорадаан хат
Соондан сүрүп, асфальтыда бөле шаап тур.

Өрү дээрде
Дистинишкен куштар көргөш,
Өпей ырлыг
Даглыг чуртум сакты бердим,
Дүжөп хондум --
Төрөөн аалым, авам мени уткуп турду.

МӨГЕЕР МЕН

Тыва ие аа сүдүн эмзиргенштиң, аадын чайган,
өпейлеп каан
Дыцнап ханмас сыгыт, хоомей, каргыраазын
бараалгаткан.
Аалга, черге, улуг чуртка төрөөн чонун алдаржыткан
Амыр эвес, ховар дирткен оолдарыңга чоргаарланып,
мөгееp мен.

Байыр, наадым болган черге сыгытчының дыңгылдайы,
Баскан караа, бызаанчынның үнү-биле хөөннежип,
кыптыга бээр,
Үе-дүптөн өгбелерниң хумагалаан чараш ырын
бадырыптар,
Улус чонну сорук киирген ооң ыры таан өткүт
чаңгыланыр.

СОРУУҢАРГА ЧЕДИИ ЧОРУҢАР

Бүгүдениң хүндүткелин чедии аарда,
Бүдүжүңер оожум-чылыг чараш болзун.
Өөредилге ажыл-ишке хандыкпылдыг,
Өдө-чара аажы-чаңныг болза эки.
Сорууңарга чедер дээштиң, торлуш дивейи,
Сорулҕаңар эчизинге чедии чоруңар.
Солун бодал, тура-сорук — күчүңер ол.
Сорулҕа чок чурттаары шуут болдунмас.
Кандыг-даа чон аразынга улус-биле
Кайгамчыктыг чымчак-топтуг чугаалажыр.
Кажанда-даа ону черле утпайи чоруңар.
Эрбениң сөс кижилерге сөглөп болбас
Эпчөк сөстөн кижиге хончу хомудай бээр
Сорук, күзөл чаагай чолду чедии аарда
Чонуңарның мерген сөзүң дыңнаар силер.
Лас-кежик күзөл чор мен, ажы-толүм,
Амыдырал бергезинге торулбаңар!

Алдынай КОНГАР

ЧҮРЕККЕЙИМ, ЧҮГЛЕ ШЫДАП

Кудумчунуң хүннээректиг талазында
Куду көрүп, муңгак чор мен.
Лас-кежик мени уткан,
Лялгалар дыңналбастаан.

Чуртталганың каас-чараш чурумалы
Чурукта дег апарган-дыр.
Чүреккейим, чүгле шыдап,
Чүү-даа чүвө эртер өйлүг.

ИЙИ СЫЛДЫС

Шагда калган авам, ачам
Бурган чурту дываажанца
Салым-чолу катап дунчун,
Булут, дээрни оран кылган.

Холдарындан четтинчипкеш,
Хоюг булут кырлан ужуу,
Эрткен-барган чуртталгазын
Эргий сактып чорааннар боор.

Аяс кежээ өрү дээрде
Ковей сылдыс аразындан
Көс дег чаптаан ийи сылдыс
Авам, ачам ышкаш болду.

Олар черде мени утнаан,
Октаргайдан ынакшылын
Онзаландыр чырын кындыр,
Оглу менче чоруткан дег.

Бурган чурту дываажанца
Булут, дээрни оран кылган
Авам, ачам моңгезинде
Адырылбас ийи сылдыс.

Чүге муңгак ор сен, эжим?
Чүрээмни аар бодал-биле
Чүдүрбейн көр, хоңнүң “эжиин”
Чүгле меңээ ажыдын бер.

Сеткилице кире халааш,
Муңгаралын көрүнсүмзе,
Муңчулган хөй бодалдарың,
Сериин хат дег, эстей бээр боор.

Хөглүг хөөрөп, чацнап оргаш,
Хөңнүц «эжиин» ажа тырткаш,
Сарыым сени часкарыптар
Чаңгыс-ла бир арга болза.

Багай мени дүвүрөткөн
Тывызыксыг муңгаралың
Баажызы чүдел, эжим?
Тыппайн, бажым ыжып ор мен.

Сеткил-хөңнүц дээктиг «эжиин»
Чеже тыртың, мени киирем.
Чүгө муңгак оарарыңны
Чүрээм ынчан билин алзын.

СООК-ЛА СООК

Март ай шагда келген-даа бол, чылыыр хөөн чок
Магаданчыг часты манаан улус-ла хой.
Соок кыш элдеп, солчур ойү келген-даа бол,
Чоруксавайн, халаппайн туруп берди.

Чылыыр туржук, хүнден хүнче соок дыңзыл,
Чылыг частың үлүүн былаан канчаары ол?
Кижиг туржук, амытаннар ыт-куш безин
Хилеп-човап, шылаан дег-дир, сооктуң анчыын.

Магаданчыг час ам кажан бисти оортун,
Кышты үдеп, чылыын соңнеп келир ирги.
Март ай шагда келген-даа бол, амдыызында
Хырааланган соңгам муңгаш, соок-ла соок.

Дүвү хатка кыжырткайнып, дагжаан эжик,
Дүлгээзинге сагыш саарзык, уйгу чок дүн.
Даңны атсы човууртаан дег, чарык эжик
Даажынга куйга бажым коңга болган.

Баш муңгаш, уйгу келбес, тикиңейнип,
Ханада шак даажы-биле чаржалашкан

Карацгыда чүдээн чүрээм согуун дыцнап,
Багай бодум удун чадап, түрөп хондум.

Даннь атсы дувүлүг хат мени бастып,
Чарык эжиим дыдыындан хөй харын чажып,
Таптыг-дыр бе, орбак-самдар боорга дээнзиг,
Чацнап-чацнап, оожургап соксай берди.

Ам-на болзун, самдар эжиим чамап көрейн,
Агаар-бойдус безин мени шооткан дег-дир.
Багай бодум чөгенчиимни билип тур мен,
«Бажым аарыын» эмневейн, эжиим септэейн.

Шоваа МУНДУРГА,
Тываның көдээ ажыл-агый лицейиниң өөреникчизи.

АВАМ КАЙДАЛ?

Амыдырал чаяап берген
Авыралдыг авам кайдал?
Өртемчейни соңнеп берген
Өөрүшкүм авам кайдал?

Эът-ле бодум чылыдып бээр
Эриг баарлыг авам кайдал?
«Аай, оглум ынчанмас» деп
Аттына бээр авам кайдал?

Эмин эртир кээргээчел,
Ээлдек чацныг, хүндүлээчел,
Кара-сагыш бодап чорбас
Караам огу авам кайдал?

ДААЙ-АВАМ

Думаа халаң оглу меңзэ
Тырткан далган борбактап бээр,
Өөдежок тенек дивес,
Өшкү дозуп эдертип аар,

Уран тоолун кышкы кежээ
Уруу меңээ опейлеп бээр,
Казырыктыг буттарымга
Хап идик кедирип бээр,

Адар дандан кежээге дээр
Ажыл кылып тура хүнзээр
Энерелдиг авам солаан
Эргим, ээлдек даай-авам.

Шончалай ОНДАР

КУСКУ БҮРҮ ХАДЫП ДАГЖААН...

Ооксуг ышсыг туман бүргээн...
Октябрьның бүрүлери хадаан...
Октаргай көжүн-шимчээн...
Оруум ужу тывылбастаан –
Кайда мен?

Бодум бодумну танып чадаан...
Бодалдар-ла шокараңнаар...
Алгы-кышкы, шимээн дыңнаан...
Аал-оранымдан азып-тенээн...
Кым мен ам?

Аткан даңның хаяазында эң-не чырык
Алдын хүнден чайынналган, херелим сээ,
Тайга черниң оңгүр чечээ шеңне ышкаш
Талыгырдан сорунзалап көстүп кээр мен.

Түмөн сылдыс аразындан бир-ле дугаар
Дүннү черге медээлеп кээр, шолбаным сээ,
Анай-хаактын чиирбейи бооп хуулуп алгаш,
Айдың дүне мөңгүннелин көстүп кээр мен.

Делегейниң дээвиирин быжыг туткан
Тендин дивес баганазы — ынакшылдың

Аас-кежиин шагнап берген эжим сецээ
Арыг-шынчы чүреккейим бүрүн бээр мен.
Аткан дацныц хаяазы дег сеткил чырыыр
Амыраам сээ бүзүрелим кацнап аар мен.

ШҮЛҮҮМГЕ ЧАГЫЫМ

Шүлүүм сени мерген кижиг номчуптарга,
Чүрээндиве ханы бодал кире берзе,
Шүлүк-түр сен. Чүглө ынчан менээргенме.

Шүлүүм сени байбац кижиг номчупкаштыц
«Чүү деп мындыг хоозун состер дизиил?» – дизе,
Шүжүңейнип ыглай бербе, шүлүк-түр сен.

Чашкы шаамны сактырымга,
Сагыш човаар чүү-даа чок.
Чаагай чигир-чимис долган
Сайзанак деп өөмде мен.

Анайлар деп, хураган деп
Ак дашты кокай чивес,
Арыг көккүр кылац дээрлиг
Аал-оран дендии хостуг ээзи мен.

Удавас час.
Удаан бойдус чоорганын
Иези хүн
Изиг херел-холу-биле:
«Оглукужуум,
Оттуп келем» - дигензиг-даа,
Ажа тыртып,
Аяс чырык хүлүмзүрүүр.

Чанагаш оол
Сагындырар төгерик чер
Херлип, көстүп,

Хевин чазап, ойнап үнөр.
Удавас час.
Удаан бойдус оттуп келир.

КҮДЭЭ ООЛДУҢ ЫРЫЗЫ

«Чедип кел» дээн хоюг үнүн
Сеткилимни өөртүштү.
Күдээ болур күштүг күзел
Хүннүк черни кыскалатты.

Ынай чүрээм сеңээ ынаа
Ындыг күштүг болганы ол бе?
Чүглө сенче, чүглө сенче
Чүглүг куш дег ужугушту.

Бичии хензиг сээң сууруң
Бистиң суурга домей болду.
Байыр-биле бижээн чагаан
Билбес чонум таныштырды.

Ынай чүрээм сеңээ ынаа
Ындыг күштүг болганы ол бе?
Чүглө сенче, чүглө сенче
Чүглүг куш дег ужугушту.

Бажыңыңга келиримге,
База-ла чоок эргим улус.
Ада-иең, дуңмаларың
Авам, ачам, аалым солуй берди.

Ынай чүрээм сеңээ ынаа
Ындыг күштүг болганы ол бе?
Чаңгыс улуг бүлө тудуп,
Салымывыс катчы берди.

«АЗИЯНЫҢ ЧҮРЭЭНДЕ СЭЭҢ КАРАКТАРЫҢ...»

Бо одуругну Даг-Алтайның оглу журналист Александр Матин Тывага чурттап тургаш бижээн. Азияның төвүнде Тывага, тыва чонга ол хүндүткелдиг болгаш ынак чораан. Тывага чурттап, ажылдап турган үезинде тывалар-биле дыка чоок таныш-көрүш бооп, эш-өөрү хөй апарган. Тываның агаар-бойдузун чарашсынып, ооң эң чараш дээн черлеринге туристеп барып турган. Тоолда кирген Сүт-Хөл биле Сүмбер-Уула (Белуха) аразынга чораан кижилерниң бирээзи. Тываның ат-сураглыг кижилери Тываның Улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар, Тываның алдарлыг чурукчузу Иван Салчактың кадайы Тыва Республикасының культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анчымаа Калга-оол, делегейге ат-сураглыг артист Максим Мунзук дээш өскелер-биле-даа ужуражып, оларның ажыл-херээниң, мөзү-бүдүжүнүн дугайында солун чүүлдерни бижип, солуннарга парладып, радиога чугаалап турган. Сибирьниң эң бедик даа Сүмбер-Уулага (Белухага) тыва болгаш алтай журналистерниң 1989 чылда чедип чоранының он чылынга тураскааткан «Белуха-99» деп экологтуг экспедицияга 1999 чылда тыва журналистерниң мурнундан киржип чорааш, Кадын (Катунь) сынның далай деңгелинден 3200 метр бедик ат-сывы чок дагларының бирээзиниң бажынче эжи Григорий Тыдыкин-биле кады үш хонук дургузунда үнүп, ооң кырынга «Бо дагны бүгү делегейге алдарлыг чурукчу уруг Надя Рушеваның ады-биле адаан» деп бижимелди арттырып кааш келгеннер.

Төрөөн Алтайының дагларынга Надяның адын моңгежидип
каанының дугайында чагааны Надяның авазы Паталья
Дойдаловнага Александр бижээн.

Александр чечен чогаалга хандыкшып, шүлүктөрн
бижип чораан. Ооң блокноттарынга Тыва дугайында
чараш шүлүктөр база артып калган. «Тывазыг аян-хоон-
нер» деп болук шүлүктөринин аразындан Александрның
кадайынга болган уругларынга тураскааткан шүлүктөрүн
Борис Казырыкпайның очулдурганы-биле парладывыс.

Александр МАТИН

Тамарага

Сээң-биле чуртталганың хемезинге
Чээрби чылда эжиндирген үезинде
Амыдырал далайының шуурган-хады
Аравысты ырадыптар харыы чок-тур.
Ырак черге улчуң чорааш, сени бодааш,
«Ынаамны»-дээп, бажыңымче далажыр мен.
Чуртталгамда херээженнер турган-даа бол,
Шунтузунда сээң чедер кижиге турбаан

Тываны мен Персияга деңневес мен,
Кызыл база Багдад эвес, ынчалза-даа
Азияның төвүнге Есенин бо чедип келгеш,
Ийи хемниц белдиринге сени көрзе,
Ишти-хоңнун ажыдыксап шүлүктөй бээр.
Ынчалза-даа Тываже ол каяа келир,
Ынакпылдың шүлүктөрүн кайып бижиир.
Ол-даа капчаар, Есенинниң орнунда мен,
Онзагай дээн шүлүктөрүм бижип ор мен.
Тыва чурттуң аян-хоонү сиңе берген
Тывызыксыг шүлүктөрүм номчуң ор сен
Тываны мен Персияга деңневес мен,
Кызыл хоорай Багдад эвес, ынчалза-даа.
Азияның чүрээнде сээң карактарың
Амыдырал, идегелим чырыдың чор.

Карактарыңга дүже берейн,
Чаштарыңга чашты берейн,
Сээц чырык сылдызың боойн,
Сеткилимни чылыдып каайн,
Эрлик ораны кирбейн чыткаш,
Эриннериң опшкап калыйн.

Сеңээ дужар идегел чок
Сенден ырак чурттап чордум,
Орай-даа бол, чедип келдим,
Оруктажып чурттадывыс.
Карактарың коруң чордум,
Капш шүлүүм бижип кагдым,
Кайнаар чоруң каарымны,
Кажан кээрим билбес-тир мен.

Сээц-биле хензиг када дупканымда,
Сеткил-хөңнүм ол-ла дораан,
Сени сактып, сенче чүткүүр,
Сенден ырап чоруй албас болган-дыр мен.
Чалгыгларда кара чааскаан, хеме ышкаш,
Салдап чораан үемде-даа сени бодаар,
Өске хемнин эриин орта чедип келгеш,
Өөрүшкүм, сени уттуң шыдавадым.
Сенден дезип, ырак чоруң шыдавазым
Сеткилимниң ханызында билип чор мен.

Сеңээ бижээн чагааларым алган дарый
Сенче углай көге-бугам ужувуттар.
Аңаа барган көге-бугам дедир эгбес,
Аалыңга уя туткаш, турумчун аар.
Сен ол куштун ачызыңга оорээштиң,
Сеткил-хөөнүң чүрээң-биле чылдып-чылдып,
Ала харлыг чазын катап салыптар сен,
Аалымче харыы чагаан ынчан ээкээр.

Баштай мени «Чедип кел»деп чалавыткаш,
«Бажынымга оорар мен» деп аазавыт даан.
Эжиин оожум ажыдыпкаш, кире бергеш,
Эргеледип, даңны атсы чассыдар мен...
Сылдыс-биле сени шуглааш, даңны атсы,
Сырын долган шүлүктерим номчуп бээр мен.

Сеткилиден үнмөс кылдыр шүлүктөп каайн.
Орай дивейн, оларны сен таалап дыңна,
Чараш арның шүлүктерим чырыдыптар.
Сагыжымда шырай-арның, эриннериң,
Чайнап чыраан сылдыстар дег, уттундурбас...
Даарта дүжүп, даң-даа адар, бистер ийи
Даады кылыр ажыл-ишче шымны бээр бис...
Бажыңыңче дагып база чалаар боор сен...
«Бажыңымда чааскаан мен» деп чугаала даан...

Сээң-биле харылзаамны үзүвүткөп,
Сенден ырап чоруй баарын бодавадым,
Эжиини сен хаап алдың.
«Эжим, мени кирип ал!» — деп соктавадым...
Сеткилиңге таарыштырар дүлгүүр тыппайн,
Сээң-биле харылзаамны үзүп алдым

Сээң хоңнуң өттүр билип,
Сени хандыр номчуп көрзе...

Мени чааскаан каапкаштын,
«Мени өршээ» диген сөзүң
Аравыста харылзааны
Амдыгаа дээр дуңзаалаваан.
Чааскаанзыраан куш ышкаш,
Сагыш-чүрээм саргып арты...

База катап ийи ацгы эриктерге
Манажыры — салымывыс ындыг болган.
Сеткилицге ынакшылым артын калзын,
Сеңээ бижээн шүлүктерим черле утна...

Уттуканның бодап келгеш,
Сагыжым шуут саарзыкталды.
Уйгу-дыжым уттуп алган,
Чаныңга-ла ээреңейнип коойн.
Амыраам сээ идегелим
Ак хар ыпкаш эстири ол бе?
Ишти-хоңнүм баккылааштың,
Идегелим эгидип көр!
Уйгу-дыжым чамдыг болдуң,
Уян чүрээм шылай берди.
Чагдатпайн-даа чорууруңга,
Сагыжымдан үнмес-тир сен.

Хандыкшылдан сезинме даан,
Харын шүлүүм төрүттүнер...

ЧӨӨН ПОЭЗИЯДАН

РУДАКИ

(860-941)

(Перси-таджик шүлүкчү)

Салым сени шаажылаарда,
Чаражыңдан чалданмаан-даа,
Кем чогуңну кээргевээн-даа,
Чаа бачыттан чалданмаан-даа.

Манаанның ошкажышыкын дустуг суг дег,
Пактаан тудум, суксадыры дам бар чыдар.

НАСИР ХОСРОВ
(1004-1072)
(Перси-таджик шүлүкчү, философ)

САРЫЫЛ

Шагдан тура хора эң-не халаптыг деп,
Сарыылдыгга сарыыл сезиг берин чораан.

Ачы эвес, хора кылган, адыгуузун,
Араатандан дээредээр чүң бар боорул?

Хора сиңген кара сагыш, чылан ыпкан,
Кокпаң дозун, хоруй бээриң күзеп чыдар!

Ынчалза-даа сеткил сыңнып, хорун чытпас,
Ынаныштыг чалгынналыы бар — ол сарыыл...

Чалгынналдың ачызында өөнделен,
Садаргайның чемижи бооп, базындырба.

ДЫЛ

Лас чаагай. Ынчалза-даа ооң куюнда
Амытанга айыылдыг дыл хорун чыдар.

Кижи дылы хора, бачыт шыгжап алган.
Хинчек кылбайн — ыт чок-ла чорза дээр!

Аргажокта аксың тыртын албазыңза,
Ачылыг сос чугаа-соодуң кааставас.

Аргалыгда аскың ыдык ынакшыл сөзүң —
Алдын хаяа херелдерин чапканназын!

Хай бооп, кокай — хора аастан оскундурза,
Хартыганы — ачы сөзүн соондан ыт!

ЮСУФ ХАС-ХАДЖИБ

(Бурунгу тюрк шүлүкчү)

«КЕЖИКТИГ БОЛУРУНУҢ ЭРТЕМИ»

деп номундан

*Шүлүкчүлөр-биле канчаар чаңнаар дугайында
бижип турар эге*

Кичээнгейни ам шүлүкчүлөр ээлезин:
Кижилерни олар мактаар, база чектээр.

Шынны-биле аянчыды ыткан сөзү
Чыда ышкаш чидиг болгаш хыл дег өткүт.

Шүлүк сөзүн, ооң чаражын үнелээрде,
Шүлүкчүнү дыңнап чор деп сүмө берейн.

Эррем-далай дүвүндүвө шымынмааннар
Эртинэ дап коралларны тын албастар.

Эргетенни шүлүкчүлөр бактап каанкаш,
Эскеди чок бодүүннерни мактап боорлар.

Ат-сураглыг, аныяк-даа шүлүкчүнүң
Аксын шыппа, дылынга дап аза бербө.

Черде үүлөң ачы-түннүг боор-ла болза,
Сен-даа база мактаттырар чадавас сен.

Шүлүкчүнүң сагыш-хоонун эскерип көр,
Чүнү-даа ол дилээр болза, чошпээрөң каг.

Актыг шынны айты берген состеринден
Ачы биле кедини тып, ажыглаар сен.

БАБУР (1483-1530)

(Захириддин Мухаммад-шах Бабур, узбек шайхы, XIV векте Ортаақы Азияға улуғ қырғи турғусқан Тимурниң (Тамерланның) эрге-дужаалын 100 чыл улаштыр салған ап, тудуп келген дорт салгакчыларының бирээси, XVI вектин эгезинде соңгу Индияны чалаап ап, Улуғ Моғолдар қырғиэзин уктап турғусқан).

Сээң барың бо орандан тыпшаан кежиим,
Сээң чогуң доо оранда улам чок бол,
Човулаңым чүктен алгап, дембээрээн дег,
Чоруң чораап, чуртталгамны доозар боор мен.

Салым мени шаам тодү хинчектеди,
Чалынналган чүректерден шагда чарып,
Харам чокка чүнү меңээ сунмады дээр:
Хаан чиңгезин, ажыг-шүжүг, бужаралды.

Кезээде-ле күс, час турбас — моңгежил чок,
Өңнүүн өңнүк, душтуун душтук каантып боор.
Кедизи чок чуртталганың маңы далап,
Өөрүшкүзү, олчейи ынай, кысказы аттыг!

МИРЗА-ШАФИ ВАЗЕХ (1792-1852)

(Азербайджан шайхы)

Саарыгга хүн херели
Чапканналдыр чайынналыр.

Хоолбекке хүннүң арны
Көрүнчүкте ышкан кестүр.

Чалыы назын чагыт созун
Саарыгга дег чапканнаптар.

Шанкын чүрек, ыпчалза-даа,
Чаажый бээр үези бар.

Чүгле ыпчан угаан чырыын
Чүмү-биле көргүзүптер.

Өлүр хүннүң кээри ырак
Ыпкан кылдыр ырдан ырла.
Өлүң каарың саадавас
Ыпкан кылдыр ылан чуртта.

БАТЫРАЙ
(1831-1910)

(Даргин шүлүкчү)

Сыяп байлар уруглары,
Чычыы-торгу хептериңер
Элчигенни-биле домей
Эът-кежиңер чажыргылаан.

Ядыыларның уруглары,
Чаңгай хеден хептериңер,
Шаажаң дег аккырыңар
Чажыргылаан болгулаар-дыр.

Таныпканым сээң-биле
Таварлажы бергенимден,
Хонекте шай ыпкан кылдыр,
Хонүм хайның эгеледи.

Хары кижии кадыны сээ
Хандыкшаан үемден бээр,

Кара шайда чигир ышкаш,
Кадыг чүрээм эстин-ле чор.

Далай биле корабль дег,
Даады-ла маргыжаал бе?
Азы ай, хүн — ийи ышкаш,
Аравыста эдержиил бе?

АЛЕКСАНДР ЕРЕДЧЕВ
(Алтай шүлүкчү)

АЛТАЙНЫҢ ДАГЛАРЫ

Шаттар кырыш шынкан туман кодүрлүрге,
Ачылыг, чаа төре чайнаан хаяадыва
Айлар, чылдар дургузунда соксаал чокка
Шапкан аъттар ооргалары бусталган дег.

Күчүлелдиг эрги төре аъттар соонче
Аргамчылыг шалбажылар ыдарга-даа,
Алтай оолдар ыдык челден салдынмайн,
Күзөөнүңгө чедир халдын келгилээн дег.

Чаа төре доктаагандан шаг-ла болган —
Чартык чүс чыл эрте хона берген-даа бол,
Ыя хуусаа дагларга шуут эскерттинмес,
Ынчангаштын дер-туманы кургаваанзыг...

ТАНЗИЛЯ ЗИМАКУЛОВА
(Балкар шүлүкчү)

Күзээр хире чүвөм-даа чок,
Хүн эрткенин эскербес мен.
Кызым чоргээн чуй-даа бээр мен,
Кызын шүлүк кожар-даа мен.

Артык чүве күзевес мен,
Аргажок дээн хереглелим —
Хөреңгиниң хойү-даа эвес,
Коореттинер күш-даа эвес.

Каттырымзан удаан уруум
Чоорганын эдер-даа мен,
Хана өттүр чонүк кожам
Човууртаанын човаар-даа мен.

Сактып, чоктаар чүвем-даа чок,
Чаңчаар хире кижим-даа чок,
Борбак далган өөр-даа мен,
Бора быдаа хайындырар мен.

Хараадаа дег чүвем чок бол,
Карак чажы бо-ле келир,
Та, согуна ажыы чүве,
Та, човаам ажыы чүве.

Чугган чоргээм дүрбүн тура,
Чугааланы берген боор мен,
Чүгө дээрге сеткилимден
Шүлүк сөзү үнүп келир.

Поэзиям кайыл ынчаш?
Бодангаптың канчаар аңаа
Бараалгааным, билбес-тир мен.
Паштангап бе, чугдунгап бе,
Чүү-хөө сос тывызыктап,
Шүлүк кылдыр орункеп бе?

(Салчак СОДУНАМ очулдурган).

«МЭЭН КҮДЭЭМ МАШИНА ЧҮҮГҮ БЯНН ООРЛААН!»

Веня Зяблицкий бичежеск мага-боттуг-даа болза, улуг кылыктыг кижиг: ол кадайы, кат-иези-биле аажок изиг-ленчин турган. Веня рейске чораан келирге, алгы тон садын алыр дээн ооң шыгжап турган акпазы-биле кадайы Соня бодунга каракуль тон сада тыртын алган олурган.

– Чоор сен, Вень! Өске уруглардан дорайтаар хоңнүм чок болду! Акша бар-дыр дээн, ап-ла алдым...

– Сен ылдыг сен: чүгле бодуң бодаар, мен база чараш тон кедиксээр мен. Сээң чаныңга ашаан аяныг басып чоруурун көргөш, суурнуң улузу магадаар ийик. А мени, багай кижини, сен черле ынчаар дора коор сен. Четтирдим!

– Чүү-ү-же-е!

– Чүү-даа эвес! «Четтирдим» дидим.

– Чүгө ээре бердиң?

– Кым ээргеш чүвөл? Мен ээрин эвес, анаа таптыг чугааладым. Самдар кадайымга тон херек болган ол ыйнаан. Силер иешкилер ону садын албазыңарза, уйгуңар-даа келбес. Чүглө боттарын бодаар өөдежок чүвөлөр!

Соня ол сөстөрнү дыңнай сал-ла, борбаңайнын ыңай болган: чаш уруг ыпкаш, ашаан авазыңга барып хонтаары ол. Черле ындыг чаңныг, үжөн харлыг кадай дээр арга чок.

– Авай! Кор даан. Тон дээн Веня мени соглеп тур! «Өөдежок чүвөлөр» деп тур ыпкажыл! Ооң иези алдан харлыг, база семис кадай.

– Вениамин! Ол чүү деп турганың ол аа?! Сенден өске ашак болза өөрүүр ужурлуг! Хевн чараш кадай ашаан каастаар эвес чүвө бе, Вениамин?! Угаанның канчап барган. Бодуңуң чараш эвезиңни билиңиңзе!

Ол сөстөр Венянын аарышкылыг черинге ылаң-ла чигеле дегген, чүгө дээрге ооң мага-боду шынаң-ла чараш эвес: чолдак, арган, чажыңдан-на чандаш -- күжүр эр пуут чымсырт дээн:

– Ону сенден артык кым-даа билбес боор! Силерниң ийи кончуг эрлерни каастап кааныңарны суурнуң чону билир болдур ийин!

Веняның катын, Соняның баштайгы ашаан Лизавета Васильевна олуртуп каан деп чугаа турган. Ол сөстери дээш кат-иези күдээзин шынап-ла дораан билдиртир деп барган:

— Сен, дойтук чүве! Бир машина чүьгү ыяш оорлаан сен! — деп, бар шаа-биле алгырган. — Сээң ону чыып аар харыың чок, ыяш садып алыр акшаң кайда боор, оорлааның ылан! Сөгле, кайыын ол ыяшты оорлапкан ийик сен. Чажырбайн сөглөп тур!

— Ол чүү дээриңер ол? Силерге-ле чылыг болзун дээш, кызып садып алчык мен! Лизавета Васильевна, урууң-биле сеңээ аан!

— Мегелеве! Алган акшаң дөгerezин дораан-на кадайың-га берипкен сен! Артык акша сеңээ кайыын келир чүвел? Күрүнениң арга-ыяжын чөпшээрел чок кезип албаан сен бе? Халас чүве турбас чоор! Бир машина чүьгү ыяш оорлап кескениң дээш, сени олуртуп болур. Билдиң бе?

— Шак ол хире сеткилицни ол дораан чүге сөглөвээн сен. Олуртур кижжи болзунза, чүге ол дораан олуртпаан сен. Оор ыяшка чоп дөгеленип олурганың ол?

— Ынчан оор-биле чаңгыс бажыңда деп билбээн мен.

— Мени, багай-даа болза, хоойлу билбес деп бодадың бе? Олуртуксаарың кончуг болза, олурт харын. Чүгле сенден салдынамас мен. Оор күдээзин чугаалавааны, чажырганы дээш, бир чыл чартыкты берзин, а мен үш-даа чылды чүктээй-ле мен.

— Чо-о-ок! Хоойлунуң коргунчуун, сен чүгле кончуг черге олургаш келгеш, оон билип каар сен.

Кат-иези күдээзин шын-на сеткили-биле олуртуксап турган. Милицияга, район төвүңге чедип, билдириипкиндаа киирип каан болган. Хомудалыңга «Мээң күдээм машина чүьгү ыяш оорлаан» дивээн. Дидинмээни ол боор. «Өг-бүлеге болган бичии аас былаажышкынын бис сайгар-ып турбас бис. Ол дээш херек оттурбас, а бир эвес ындыг чүве катаптаар болза, эзирик турган болза, бир янзы көөр. Мону чурттап турар чериңерде удуртулганаар көрзүн, херек болза, совхозтуң дирекциязы хемчээн алыр болза эки-дир» дээрге, Лизавета Васильевна дораан дирекцияга барып четкен.

Веняның контораже кыйгыртыштарга чеде бээрге, кат-иезиниң билдириишкини директорнуң орлакчызының столунуң кырында чыткан. Веня бо дарганы баптыг деп билир, хүндүлээр.

— Хомудал билдириишкин келди. Чүү болган, Веня? Чугаалажыр бис бе!

— Билдириишкин? Чүү деп каан-дыр?

— Бижээн чүве-ле хой...

— Ындыг улус тур ийин. Оларда шупту четчир — деп, Веня шын сеткили-биле чугаалап эгелээн. Аъш-чем, идик-хеп — чок чүве чок. Чүгле чацгыс удаа кештен даараан тондан кетсе деп бодааш, кап акша суп алган мен. Арай деп чыып алган акшам-биле кадайым тон садып алган болду. Тону шуут чок болза, канчаар — кедер-ле ыйнаан, ооң кандыг-даа тону бар чүве диин, артык-артык, суп алган...

— Чоп баък соглей бергениң ол?

— Кижини ынчаар чацпаарга, пыдаппайн-даа баар боор чүве чорду. Тоннары чок эвес, бо удаада эжим база алгы тондан кедин көрзүн деп сеткил чок аан.

— А кадайың ажылдыг бе?

— Шалыңы чер албас — бежен борбак акша боор, ола. А мен анаа коорде ай санында-ла чүс ажыр алыр-дыр мен. Ынчаар кызып ажылдан алган акшам-биле тон садып кедер эргем чок болганы ол ыйнаан... Кат-ием халалыг кадай-дыр ийин, чүве-ле болза, коллективизация, колхоз, совхоз тургузушкан мен дээр. Уруу биле ийилээ чүнү-даа садып-ла турар. Чүгээр-ле чүвелерни дораан-на аптара-лаптар. Мээң чүгээр хевим-даа чок, чон караанга көстүрү безин чованчыг анаар.

Директорнуң оралакчызы ону ыт чок дыңнап-ла орган, Веняның чугаалап орап чүүлүнге хензиг-даа дадагалзаваан. Ол бүгү шын деп билир.

— Ындыг-дыр. Ынчан чоруурга берге-дир, Вениамин. Сен кадайың-биле бодун эки чугаалашсыңза. Ол аныяк киж-дир. Билир ужурлуг. Кым-даа болза хорам хеп кедиксээр.

— Ол мени каяа дыңнаар ийик. Чүве-даа бажы билбес, чүгле иезиниң аксынче коор... -- Веня стол кырында чыдар билдириишкинче айытпышаан. — Бо болуушкунну, чүнү-даа күшкүрүп турар кижиге чүгле иези-дир ийин — дээн.

Оолдуң сеткилин дарга билип орган. Шак ынчаар таваар чугаалашкан, Веня конторадан сеткили чиигей берген үнүп келген. Кат-иезиниң хомудалы ооң сеткилинге домей-ле анчыг болган. «Мени олуртуп каап, оон караа-даа дырбап дивес» — деп, кара сагыштыг кат-иезиниң сеткилин эки билир болгаш, боданган. Директорнуң оралак-чызының өрээлинден үнгөш, дораан-на кончуг эки эжи Колька Волобуевке дужуп келген. Ооң аажызы черле чиктиг болгаш, караан чивецнеткеш:

— Канчап барганың ол? — диген.

— Совхоз конторазыңга, даргага чордум — дээн, бодубиле чүү болганын догerezин чугаалап берген.

Колька:

— Чоор сен, херекке алба, ийи эрни олуртуп алгаш, ам сени ынаар чыган турар-дыр. Шыдавас, ооң орнунга садыгдан барып арагадан садып ижер бис бе, Веня? — дээн.

Веня шынап-ла амырай берген. Ийи эжишки ижин-кеннер. Колька эжинге чагаан:

— Эр кижиге кадайларга чүгө ынчаар базындырып чоруур чүвөл? Элчиген-биле домей чежеге-даа кызарыңга, ол-ла-дыр. Ам олар удавас сээң кырыңга шаап эгелээрлер. Мойнуңга олуртуп аарыңга ындыг болур...

Эжиниң ол сөстөрүн дыңнап ора, Веняның хорадаары дам барган: кадайы Соняның эгезинде ону тоовайч чорууп турганы, кайы хире дора көрдүрүп чорааны карааңга чуруттунуп келген. «Мени чүгө ынчаар дора коорүл болар? Мен чогуум кым мен? Эр кижиге эвес мен бе? Шынап-ла эжимниң сөстери дег элчиген мен бе? Ам баргаш, оларга көрбээнин көргүзүптейн» деп сагыжыңга кирген.

Бажыңыңга кээрге, харың-даа Соняны бажыңыңда орбаан. Веняның кылы хайнып:

– Кадайым кайыл? — дээрге, кат-иези:

– Мен кайыын билир мен. Уруум-даа болза ол меңээ кайнаар барганын ыяп-ла чугаалаар хүлээлгелиг эвес! — деп, Лизавета Васильевна таваар харыылаан. (Элдеп чүве: ол бажыңындан үнмөс: бөп дугаар чыл ажыл-даа чок, ол хирезинде оон улус сестир, а суурнуң хопчу кадайлары бүгү-ле чүвениң ооң биле сүмележир). Конторада шала чуп турар бир кадай күдээни хөлүн эртир кончува деп-даа турган дээр.

– Аксың хаг! — деп, Веня кат-иезин дуй шаапкан. Веняның дидинмени бергенин эскерип:

– Бо канчап бардың? Азы арага ижиптиң бе?-- диген.

Веняның бажыңга шак ол өйдө кедергей солун бодал кире дүжүп келген. Бажыңдан үнө халааш, сарайдан маска, кадаг алгылап алгаш, оларын чажыра тудуп алгаш, кат иезинден:

– Арыгланыр бажыңывыста чүү деп материал чыдары ол? — деп солун айтырыг салган.

– Кандыг материал? Кайы? Коор-дүр!

– Кызыл материал чорду. Ону канчап корбээниңер ол. Барың көрүңер даан!

Кат иези туалетче маңнаптарга, Веня ооң соондан халааш, кат иези олче кире бээри билек, дээктей каапкаш, карманында кадагларын уштуп келгеш, арыгланыр бажыңының эжиин дуй шаап-ла эгелээн. Кат иезиниң алгызы холчок.

– Кара-у-у-ул! Чүгө мени дуглай бердиң?

– Оожум, оожум. Алгырбайн, анаа олур. Өске улус олуртур дизе, чоп кончуг сен! Оожум, таптыг олуруп, боданып ал! Олуруп деп чүве кайы хире таптыг-дыр, бодуң база көөр болган-дыр сен, кат ие!

Кат-иези туалет иштинде алгырбышаан:

– Күдээм мени мында кадап кагды. Моон мени хостап үндүрүңэ-э-р! Дузалаңа-а-ар!

– Алгырар болзуңза, арыгланыр бажыңны өртедиптер мен. Шоруң эвеспе. Аксың хаг!

– Өршээ, Веня! — дээш, кат-иези ыттавайн барган. Шимээн чок. Веня черге чыткан чугай эскиндизин алгаш:

«1969 чылдың июнь 25-те бо туалеттин аксын кадап каан. Адырып, ажыдып болбас» деп бижип каан.

– Ам сээң Соняң келзин. База кездир мен. Амыр-дыр силер. Мени ажылчын элчиген кылып алгаш, чыргадыңар бе? Силерге чеже акша ажылдап бержик мен? Оода эктимге кедер чаңгыс костюм садып бержик силер бе? Чок! Хоптак, харам иешкилер!

– Вениамин! Кадагларны адыр, оглум. Мен кырган кижидир мен. Хинчектени бердим. Ажыдып көр. Маңаа олурарга, бергезин...

Веня кат-иезинин чугаазын-даа дыңнаваан, суурдан Сонязын дилеп чорупкан...

Туалетте «олуртуп каан» кат-иезин харын-даа кожалары «Хостап салыпкан» болган.

Ол болуушкун соонда күжүр Веняны шынап-ла судтаан: клубка, бүгү чон көрүп турда. Кат-иези база-ла ол-ла «ырызын ырлап турган»: бир дугаар колхозтарны тургузушкан мен, күдээм мени арыгланыр бажыңга олурткан, кырган кижидир мен. Хинчектендим... дээш-ле хөйнү чугаалаан...

Веня көрүп олурарга, судья база ону олуртуксап турар хире болган, чүгле харын аңаа болчуп Михайло Кузнецов чүве чугаалаан: Веняның ачазын-даа билир мен, дайын шөлүңгө өлүрткен эр, авазы колхозка ажылдап чораан...Бо оол он харлыындан-на ажылдап эгелээн, а хамааты Киселеваның ыглап турары база чөп-ле ыйнаан, кыраан назынында кым туалетке олуруксаар деп, ынчалза-даа бо кижидир бергелерни көрбээн, белен чүвөгө амдажаан амытандыр, пенсиязы менден хөй, мен дээрге дайынга киржип чораан кижидир мен. Дайын үезинде Киселева сельпо даргазы турду — аштаваан, а бо оол бүгү чүвени боду кылып, ажыг дерин төп, ажылдап чоруур... Судья Веняга: «Үш чылды бээр-дир — дээш: -- Соөлгү сөзүң сөглө» -- деп мындыг. Веня: «Чүгө?!» деп элдепсинген. Суд Веняга харын-даа ийи чылды шенелде кылдыр берген.

Веня Колька Волобуев эжи-биле аңгы чурттай берген.

Суд соонда эжи: «Ижер бис бе?» дээрге, ынаваан. Ол хойнү бодан турган: «Бир эвес кат-ием эвес болза Соня-биле шору чурттап болур ийик меп. Соняның шорузу-ла ыйнаан, авазының кара аайында болган аан». Веняның борбак арнында боданган болгаш шириинзимээр аян көзүлгөн; хүлүмзүрүптөргө ооң чаактарында чараш сыртылаалар көстүп келген...

(Борис КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган)

Шаңгыр-оол СУВАҢ

«АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУНДА» ХЕМЧИК ҮЙМЭЭНИ

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол оон «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романын номчукчуларның чамдыызы болгаш ол шагның чогаал сайгарлыкчылары эге дээрэзинде канчаар уткуп хүлээп алган дугайында мынчаар сактып бижээн: «...Чүү-даа хоокүй баштай чырык хүн адаанга костүп кээрге, ону дораан-на танып, сонуургап мактап, магадай бербес болур чүве! «Аңгыр-оолдуң тоожузу» баштай тыва дылга үнүн келирге, база ындыг турду. Бир чамдык номчукчу: «О-о! Солун чогаал-дыр. Эки-дир» дижи берген. А бир чамдыктары: «Чүү мындыг элдептиг тоолул, ойт! Сөс-домааның букшуургай—эрги кара тывазыг чиктиин?! Этнография эртеми эвес, эрги тываның оонун иштин, ижик-ширтек, идик-хевин чоп чуруй бээди? Ол кымга херегил? Ча-чаа, чечен чогаал эвес-тир бо!» — дигилээш, хаарыктап хояр чыгыы сөстөр турду...».

«Аңгыр-оолдуң тоожузунга» (эң ылангыя бирги номунга) ол үениң номчукчуларының хамаарылгазы чангыс аай эвес, харын-даа мырыңай шүгүмчүлелдиг янзылыг болганы романның төөгүзүндөн билдингир-ле болгай. Авторнун бодунга ол арай хомуданчыг болза-даа, оон бижип кааны чогаал бүрүзүн номчукчулар помчаан дораан-на мактай бербес, ону кичээңгейлиг сонуургап, сайгарып көргөн соонда, ылаптыг үнелелди бере бээр дээрзин угаан билип турганы моон-на илдең. Бодунун көшкүн амыдырал-чуртталгазындан тыва кижиге улуг дыка хоорулбаан, өгбеле-

ринден дамчып келген өөн ээн кагбаан, сөс-домаа өске дылдар-биле «хайнакташпаан» эрткен вектин ортан үезинде романның сос-домаа «кара тывазыг», тываларның оран-савазын чурааны этнография эртеми шинчилиг болганы-даа чадавас. А чогу-на тыва улустуң «кара» сөс-домаа-биле романны бижи-п, угаан-медерелин илереткени, ол шагның тываларының амыдыралының байдалын каракка көстүп кээр кылдыр тодаргай чуруп көргүскени-биле «Аңгы-оолдуң тоожузу» биске, амгы шагның кижилеринге, тываларның келир үеде салгалдарына канчаар-даа аажок улуг үнелиг — бодунуң хан төрөөн чонунуң төөгүзүңге, культуразыңга, дылыңга сонургалдыг, бо бүгүнү камнаар, хүндүлээр оода чаңгыс тыва кижиниң бажы караңайнып чоруур болза, ындыг болур-даа ужурлуг.

Степан Сарыг-оол чингине тыва чугааны, тыва улустуң аас чогаалын, чаңчылдарын, амыдырал-чуртталгазының онзагайын «Аңгы-оолдуң тоожузуңуң» арыннарынга чуруп артырып каан чүгле чогаалчы эвес, а чээрби векте Тываның төөгүзүңге болган политиктиг, социал-экономиктиг болуушкуннарның херечизи, харын-даа мырыңай киржикчизи. Чижээлээрге, 1930 чылдың чазынында Хемчикке шыдал-быралыг тыва араттарның, Бии-Хемге орус тараачыннарның совет эрге-чагыргага удур үймээн-нерин баскан шериглерниң аразына чорааш, үймээнчилер-биле аткылажышкыннар-даа киришкен. «Аңгы-оолдуң тоожузу» деп романының сөөлгү эгелеринге ол дугайында чогаалчы бижээн. Роман төөгү ному эвес, а чечен чогаал болганда, ук болуушкуннар-да бодунуң хамаарылгазын чогаалчы Аңгы-оолдуң бодал-сагыжын дамчыштыр илереткенин «Улаатайга», «Аткылашканывыс», «Чаа дужаал» дээш өске-даа эгелерден билип ап болур бис. Ында кижиниң сагыжына илдигер кол чүүл — үймээнчилерни чогаалчы аңгы дайызыннар кылдыр дорту-биле көргүспээни, авторнуң бодунуң база романның кол маадыры Аңгы-оолдуң оларны хуузунда көөр хөөн чок чоруунуң чогу. Аңаа бадыткал — Бии-Хемге үймээнчилерни сүрүп тургаш, оларның бирээзи Антон деп таныыры орусту көрүп кааш, Аңгы-оолдуң каржы бодалдарының арлы хона бээри.

1930 чылда Хемчикке, Бии-Хемге үймээннерни төөгү номнарынга бижиирде-даа, чечен чогаалга чуруурда-даа, үймээннерниң киржикчилерин совет эрге-чагырганың, чоннуң дайызыннары кылдыр санап, үймээнниң чогуу үнүп келген чылдагааннарынче ханылавайн турган. Үймээннер, тура-халыышкыннар, революциялар кезээде кайы бир чурттуң социал-экономиктиг байдалының нарыыдаанындан, чоннуң амыдырал-чуртталгазының баксыраанындан хып үнөр деп чүвени төөгүдө болган болуушкуннарны ханы сайгарып шыдаар эртемдээннер бадыткааннар. Хемчикке болгаш Бии-Хемге үймээннерниң дойлуп үнгениниң кол чылдагааны — колхозтарны кыска хуусаада тургузар сорулга-биле шыдал-быралыг араттарның, тараачыннарның хууда мал-маганын, өнчү-хөрөңгизин колхозтарның өнчүзү кылдыр хураап эгелээни. «Аңгыроолдуң тоожузу» деп романынга чогаалчы үймээнниң үнгениниң ол чылдагаанынче ханылавайн, ниитилелди болгаш ында болуушкуннарны чаа-ла угаап билип чоруур Аңгыроолдуң угаан-бодалының аайы-биле үймээн дугайында бижээн. Ында Аңгыроол революстуг намның айтыышкыны-биле үймээн базарынга киржи берген чүгле шериг кижии эвес, а үймээнниң чылдагаанын билип алыксап, эки-багайны чаа-ла ылгап чоруур аныяк оол. Чижээлээрге, Хемчикте үймээн дугайында Найданов башкыдан дыңнааш, *«Феодалдар деп кымнарыл ынчаш? Саарында баскан таңма бар бе? Кулаанда ойган им бар бе? Адыр, бистиң Ары, Өвүр Амырактарда каш феодал барыл? Кымнарыл ол?...»* дээн ышкаш айтырыгларны Аңгыроол бодунга сала бээр. Хемчик үймээнин базар шеригниң одуруунче нам сургуулу Аңгыроол биле ооң эштериниң канчап душ бооп кире бергенин Степан Сарыг-оол романга мынчаар бижээн.

«...Шеригниң командирлери бисти даштыыртан уткуп, адакы казттың коридорунга чыскаап алгаш:

— АРН ТК-ның айтыышкыны-биле силер араттың азттыг Кызыл Шериинге эки тура-биле кирип турар-дыр силер. Бис өөрүп хүлээп ап тур бис, эштер — дээш, бистиң бөгүндөн эгелээш шериг чурумунга чагыртып киреривисти, хүлээлгевисти чугаалап берди. Дайынчы даңгыракты ыт чок хүлээп алган бис...». Аңгыроол биле ооң эш-өөрүнүн

Хемчик үймээнин базарынга киржилгези албадалдыг болган дээрзин чогаалчы *«Дайынчы даңгыракты ыт чок хүлээп алган бис»* деп домакта доңнай соп каан.

Хемчик үймээнин базар дээш барган шериглер буруу чок араттарны, бай-шыдалдыг дээш-ле, үймээнчилерге чыппыр тудуп, оларны байысаан, коргудуп-иргидип, ужур-утка чок чүүлдерни үүлгедип турганын *«Улаатай»* деп эгеден билип алып бис.

«...бистиң командьлалыыс бир солун хемчег алган: аңаа чыылган чонну шуут-ла өглер аразынга куу арыскан кылдыр чыскаапкан... Кол командиривис Шагдыр-Сүрүң ол куу чыскаалды командьлап үндүрдү:

... Улаатайның мында чыылган араттарының аразында бай, феодал, дүжүмет кижилер, аңгылай үзе туруңар!

Шипиң... Кыймыш дээр безин кижичок. Ол чурттуң холчок чоон теректери безин аңаа коорде боғиш чүве ышкаш сагындырды...»

Араттарның аразындан үймээнчи мен деп чугаалаптар кижичок боорга, оларны хүлүп, боолап каар деп коргудуп, ийи хонук иштинде «шыңгы-шыңгы байысаалгаларны кылган», «карадал-биле туттурганнарны эң-не арган-дорган аъттарга мундургулааш, болүү-биле соовуста улай сүрүп алган бис...» деп, Аңгыр-оол тоөгүп каан. Үймээнчилерниң аразынга кирген кижилерниң чамдызын шериглер кандыг-даа шүгүү шиитпири чокка өлүр эрииден азы боолап каап турган. Чижээлээрге, «...хергиде ишти тынныг хилинчектенип турган Чамбал-оолга кылык дүжүрүп, хову суду ажыткаш, «амырадын» кагдывыс...» дээн одуруглар «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» бар. Араттың революстуг шериглериниң талазындан үймээнчилерге хамаарыштыр ужур-дүрүм чок үүлгедиглерниң ылап-ла турганынга, харын-даа мырыңай үймээнчи араттың кулаан шериглерниң бирээзи командириниң дужаалы-биле үзе шаап каанынга Хемчик үймээнин базарынга киржиш чораан Семен Севээниң 2010 чылдың ноябрь 26-да «Центр Азии» солунга парлаттынганы сактыышкыны бадыткал боор.

Россиядан дойлуп келген Октябрь революциязы Тывага ниитизи-биле бурунгаар депшилгелиг болза-даа, сайзырал-

дың феодалдыг үе-чадазынга турган тыва ниитилел ооң эки-багай талаларын шуптузун ол-ла хевээр дозевилеп ап, бодунуң шажын-чүдүлгезинге, культура-зынга кам-хайыра чок болганын романның «*Чаданаага*» деп эгезинден номчуур бис. Ангыр-оол Алды-Хүрээге баргаш, «төвүт-даңгыт номнар үзүндүлерин хат тарады шаап, чашканнап каапканын», «бурганны ылап-ла селеме-биле мойнун кезе шаап каанын» көргөш, ооң хомудаанын азы аңаа удурланганын илереткен одуругларны романдан тыппас бис. Үстүү-Хүрээ Ангыр-оолга «Чадаананың көктүг-шыктыг, көрүштүг чараш Чайлаг-Алаагының дал ортузун-че аартады-ла кадалып киргеш, базып турганзыг. Өске хүрээлер ышкаш, шаарарты, шагжайты ирип кургап, хат-шуурганга шыгырткайндыр силгидип эстей бээр хире эвес-даа ышкаш сагындырар». Сөөлгү ийи домак Ангыр-оолдуң сагыш-сеткилинде саймааралды илередип турарлар-дыр – бирээзинде Үстүү-Хүрээ черни аартады кадай базып турар, өскезинде хүрээ шаг-үениң хат-шуурганынга эстей бээр хире эвес-даа ышкаш. Ол саймааралды Үстүү-Хүрээ, Чамзы Камбы, Хайдып Үгер-Даа дугайында бир араттын чугаазы, ооң «Хайдыптын хоойлу езузунуң, шажын чүдүлгезиниң артышкынын чурттан арыглап, тура тыртын октаар дээш, бөгүн-даа араттарның арыг ханы төктүп турары бо ышкакжыл чүл» дээни, «Кызар-Даштыг Моолдуг-Хем ооруунга бичии аткылажыгга безин изиг ханы төктүп, амы-тынын берген, ам-даа хооржүткелек чыткы-лаар Нарчын биле Ышкак-Кара ийи дайынчы эштерни сактып, чана базыптывыс» деп одуруглар улам чидиг-лендирген.

Шору өнчү-хөреңгилиг тываларның Хемчикке, орустарның Бий-Хемге үймээннериниң хып үнген чылдагааны колхозтарны организаптап эгелээнинде совет эрге-чагырганың частырыы дээрзин тоогү көргүскен болгай. «Ангыр-оолдуң тоожузунуң» ийи чергениң маадырларының бирээзи Кочетовтуң дайынчы отрядының тук тудукчузу чораан Антоннуң үймээнчилерниң аразынга кире бергени ону база бадыткап турар. Совет эрге-чагырга дээш дайылдажып чораан кызыл партизан үймээнчи бай орустарның талазынче анаа-ла чайлы бербес-ле болгай Үймээннерни базарынга Степан Сарыг-оол боду киржип чораан, үймээн-

чилерни болгаш тайбың тыва араттарны, орус тараачынарны көргөн, оларның чугаа-соодун дыңнаан, бодалсагыжын билир болгаш, чогаалыңа чиге-ле революсчу хөөн киирбейн, романның кол маадырын езулуг-ла революсчу кижиге кылдыр биживейн барган. Ол үеде Тывага дойлуп турган хөй-ниити болуушкуннарның агымыңа салым-чолунуң аайы-биле алзып, тыва улустуң амыдыралында өскерлишкиннерниң киржикчизи бооп Аңгыр-оол артып калган. Черле ынчаш, Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романында Токаның «Арат-тың сөзүндө», Кудажы-ның «Уйгу чок Улуг-Хеминде» ышкаш чидиг реолосчу хөөн чок — Аңгыр-оолдуң амыдырал-чуртталгазының дугайында тоожу.

Хемчик араттарының 1930 чылда үймээнин басып турганының дугайында «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романдан номчуп олура, мындыг чүүлдү бо кижиге элдепсинип эскерер. Үймээни басып барган кызыл шериглерниң командирлери Шагдыр-Сүрүң суглар «хову суду» ажыдып, карадал-биле туттурган араттар үймээнчилер эвес бис деп турда-ла, оларны хүлүп, херип, эриидеп, адып өлүрүп, ужур-дүрүм чок аажылап турганының дугайында «Улаатай» деп эгени кончуг шыңгыы цензураның эрттирипкени элдептиг. Араттың аъттыг Кызыл Шерииниң дайынчыларының ынчаар ужур-дүрүм чок аажылап турганын чогаалчы Сарыг-оол шынны-биле көргүскенин чүүлдүг деп цензорлар көргени ол бе? Романы парлап үндүрүп турган үеде араттың шерииниң ындыг үүлгедиглериниң дугайында чаңгыс-даа сөс номчукчунун караанга четпес ужурлуг болгу дег.

Хемчик үймээни «Аңгыр-оолдуң тоожузуңа» чогаалчының бижээниңге хамаарыштыр бодалдар аңгы-аңгы бооп болур. А ол үймээни көргөн-билгени олчаан бижип, романга кииргени Степан Сарыг-оолдуң талазындан совет идеология үезинде элээн дидим чорук болган деп чугаалап болур-дур. Черле ынчаш, Хемчик үймээни тыва литературада четче бижиттинмээн тема. «Аңгыр-оолдуң тоожузуңда» эгелерде ооң чүгле эгези салдынган.

СЫЛДЫС ДОНГАКТЫҢ ШҮЛҮКТЕРИНДЕ ДЕҢНЕЛГЕЛЕР

Кандыг-даа чогаалчы кижиниң чогаадыкчы ажыл-ижи, ооң бот-тускайлаңы, темалары, идеялары болгаш тургускан овор-хевирлери шуптузу ооң дылында хевирлеттинген, ынчангаш чүгле чогаалының дылын дамчыштыр ол бүгүңү хандыр билип ап болур. Кандыг-даа чогаал сөзүглели авторнуң номчукчуже чоруткан дыңнады болур. Ол сөзүглелден номчукчу кижиги бир-ле тодаргай чүүлдү манап, бодунуу-биле билип, хүлээп алыр.

Сөзүглел иштинге домактар бот-боттары аразында харылзаалыг турары билдингир. Ук харылзаалар дылдың янзы-бүрү чурумалдыг аргаларының дузазы-биле тургустунуп турар. Ынчалза-даа тыва чечен чогаалда ажыглат-тынып турар деңнелгелер дугайында тускай шинчилет-тинген эртем ажылдары чок. Ынчангаш кайы-бир чогаал-чының аңгы-аңгы болгаш шупту чогаалдарында ажыглат-тынган деңнелгелерни сайгарып көргөш, тыва чогаалда эн нептереңгейи-биле ажыглаттынган деңнелгелерни чоорту сайгарып көөрү чугула.

Ажылдың кол сорулгазы — Сылдыс Донгактын шүлүк-теринде деңнелгелерни ажыглаанын сайгарары. Даянган теориялыг материалдар -- дылдың чурумалдыг уран-чечен аргаларының (троптар) дугайында билиг.

Сылдыс Баазаңович Донгак — тыва чогаалчыларның бешки салгалының төлээзи, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ол Өвүрнүң Торгалыг суурга 1970 чылдың сентябрь 13-те төрүттүнген. Бо чылын юбилейи эртип турары бо. Торгалыг ортумак школазын 1988 чылда дооскан. 1997 чылда Москваның М.Горький аттыг литература институтун база агробизнес, менеджменниң российжи Академиязын дооскан. Амгы үеде Ак-Чыраа сумузунда өг-бүле тудуп, ажылдап, чурттап чоруур. Чогаал ажылынче 1990 чылда кирген, шүлүктерин республика солуннарынга база «Улуг-Хем» сеткүүлге парлаткылаан. Ооң шүлүк-териниң «Ээн ховуда сырын ыглай-дыр» деп аттыг чыындызы Э.Л.Донгактын редакторлааны-биле 1998

чылда үнгөн. Орус дылче шүлүктерин Юрий Кузнецов очулдурган.

«Эн ховуда сырын ыглай-дыр» деп шүлүк чыындызында пункт 158 кыска-кыска шүлүктөр кирген. Кол темалар — бүтпейн барган ынакшыл харылзаалары, ава, ачазынга, төрөл чонунга, торээн черинге ынакшыл база бойдус лириказы.

Шүлүк номунда уран-чечен аргалар (троптар) делгеренгейи-биле ажыглаттынган. Эң ылаңгыя деңнелгелер элээн неперенгей болуп турары ук шүлүкчүнүн кончуг талантылыын, чечен-мергенин херечилеп турар. Тыва чогаалдарда турумчаан деңнелгелерден мырыдай ылгалдыг, авторнун бодунун тыпканы деңнелгелер шүлүктеринде хой.

Литература теориясында деңнелге дээрге кандыг-бир чүвени азы болуушкунну оске чүвеге азы болуушкунга домейлээрин ыңча дээр. Деңнелгени таарымчалыг ажыглаанындан чогаалдың сос-домаа уран-чечен болуп, ооң утказы улам тодараар. Ынчангап ук чогаал сонуурганчыг база уттундурбас болуп артар. Сылдыс Донгактын «Эн ховуда сырын ыглай-дыр» деп шүлүк номундан ынакшыл лириказын шинчилээнивис болза, кижиниң сеткил-сагыжын бойдус байдалынга деңнээн, бойдушту дириг амытаның шынарынга деңнээн, ынакшылды бойдус болуушкуннарынга деңнээн, ава-ачазынга ынакшылын бойдус болуушкуннарының шимчээшкинперинге деңнээн болуп турар.

Шүлүкчүнүн шүлүктеринде хой сөс чок, каш-ла сөс-биле чиге, делгеренгей, онзагай кылдыр бижиттинген одуруглар бар. Кижиниң дойлуң кээр сеткил-сагыжын бойдуста байдалдар-биле деңнен кааны тыва дылда деңнелге тургузар *дег, ышкаш* деп эдеринчилер дузазы-биле тургустунган бодүүн деңнелгелер таваржып турар:

Шуурганныг куу час дег,
Шугул хорээм хорзүнүңге
Ынак чүрээң тарыырың кай!
Долуга үжээн чечектер дег,

Карактарым көрүнчүүндөн
Доңган дошту эргизериң кай!
Бүрүлери хадаан дыт дег,
Күзел-чолум тоглап калза,
Сүттен чашкаш, йөрээриң кай!

Деңнелгелерниң тургустунган модели *чүве ады + дег, ышкаш+чүве ады:*

Суу чок сай дег сеткил-хөңнүм, азын түрээн аңгыр ышкаш кударал дээш.

Бойдушту кижиниң байдалыңа деңнээн деңнелгелерниң тургузуу

чүве ады+чүве ады+модальдыг артынчы:

каалаан хемпер караам чажы-дыр, делгем көк дээрим оожум топтуг мээң хөңнүм-дүр дээн ышкаш. База кадын кыстың шырайы дег одунган хүн, кагдырган кыстың хөңнү дег хонган дүн деп деңнелгелер кижиниң байдалын бойдууска деңнээн.

Дириг амытанны бойдушта хевир, хемчээлге деңнээни:

Чайгы хүнде аккыр хойлар чапты берген булут дег болду; улу диштери ышкаш улуг дагларны.

Бойдушта байдалды дириг амытанга деңнеп чурааны (модели чүве ады+дег+кылыг сөзү):

Харлыг дүвү, мөггөн аът дег , холзээн; туман, тенек анайлар дег, кырлаан; булуттар, балыктар дег, шым-ныккан.

Сылдыс Донгактың ынакшыл лириказы — бүтпейн барган ынакшыл дугайында. Ынчангаш ынакшылды автор бойдуштуң янзы-бүрү байдалдарыңа деңнеп илереткени мырыңай онзагай:

ынакшыл доозунналган казыргы-дыр,
ынакшыл дээн хуулгаазын от,
ынакшылың ачы сиңген айдыс ышкаш,
ынакшылың олүм дыынмас мөңгө ышкаш,
ынчалза-даа ынаныш чок уттундурар.

Мында ынакшылды ачылыг айдыска, хуулгаазын отка деңнеп-даа турар болза, удурланыштыр ооң ынаныш чогуң, бүтпезин көргүскөн.

Шүлүкчүнүн лириктиг маадырының сагыш-сеткилин бойдуста байдалдар-биле улам чеченчидир деңневишаан, омур-хевирни мында чааскаанзыргай, ынак эжин манаан, сагынган кылдыр чуруп көргүскен: элии кагган эзирик дег, улчуп-тояп түрөп калдым; азып түрөөн аңгыр ышкаш, ак-көк дээрде булут ышкаш, оглуң сеткил-хөңнү тояп чору; ээзинген эник ыт дег, күжүр-ле мен сээң соондан, хокпаңнадыр шошкуй аарак, хөңнүм сөглөп чадап чор мен.

Шүлүкчү төрөөн ада-иезинге, оларынга чоок сеткилин — чок апарган ынак авазынга хараадалды, кажыыдалды мындыг деңнелгелер-биле илереткен:

Авай сен! Ак-көк дээрде булут сен бе?

Далайже салдаан хеме сен бе?

Черже хадаан бүрү сен бе,

Черле катап будуунга келбес?

Авазын бойдуста байдал-биле риториктиг айтырыглар дузазы-биле деңнеп, сөөлгү ийи одуругда ханы боданыышкынның, номчукчу кижиниң сагыш-сеткилин оттуруптар философчу бодал сиңген. Риториктиг айтырыг домактары номчукчуну бодандыраы-биле чергелештир, ук боданыышкынны херек ужурлуг угланыышкынче чорудуптар аргалыг болур.

Ачазының омур-хевирин шүлүктериниң чыынды номунуң бирги шүлүүнде-ле аңаа ынаан «чылдар чоруу ылгын шуужуп, астыктырып, чара кирип ыратса-даа» деп сөстөр-биле чуруп, домей-ле төрөөн ачазы болуп артар деп бодалын илереткен. База бедик стильге чажыт уткалыг шүлүү -- «Ачай, эзенгиден тептиндим...». Мында авторнуң бодунуң өзүлдезин көргүскен чажыт бодал сиңниккен:

Эзенгиден тептиндим — чашкы үези,

Эр соруум кыптыкты — элээди үези,

Быжыг соруум кыйгырар-дыр — элээн шору эр апарган үези.

Сылдыс Донгактын шүлүктеринде деңнелге аргазын ажыглаанын сайгарарга, ооң поэктиг салым-чаяанын улам ханы билип алыр арга тургустунар-дыр дээрзинге чигзиниг чок. Төрөөн дылын чечен билир, авторнуң бодунуң тыпканы деңнелгелерниң хөйүн үстүнде чижектерден

көрдүвүс. Сылдыс Донгак — амгы тыва шүлүк чогаалынын идеялиг база уран аргаларынын сүүзүнүн ап, бодунуң шүлүкчү хөөнүн бот-тускай дамчыдар талазы-биле тыва литератураның бешки салгалынын төлөптиг шүлүкчүзү дээрзин ооң чечен-мерген шүлүктери бадыткап турар-дыр.

Чотпуң-оол оглу ЧОЧАГАР

АМГЫ ҮЕНИҢ ТООЖУЧУЛАРЫ

Чүпүң-даа мурнунда, эргим номчукчу, силернин кичээнгейицерже тоожучу деп состүң утказын тайылбырлап көрейн. Мында тоожу деп жанр дугайында эвес, а калбак чогаал дээн уткалыг, ынчангаш тоожучу дээрге чүгле тоожу бижип чоруур чогаадыкчыларга эвес, а чечен чугаа, роман дээш оон-даа өске жанрлар бижикчилеринге хамааржыр дээрзин сагындырып каайн. Тоожу деп состү чүгле жанр ады кылдыр эвес, база ниити калбак чогаал деп ийиги уткалыг кылдыр ажыглаза, ажырбас деп бодаар мен.

Сөөлгү чээрби чылдарда тыва тоожу чогаалында илереп келген авторларга М.Ховалыг, Ч.Ирбижей, Ш.Суваң, А.Бегзи, М.Дуюнгар, Б.Тараачы, Б.Ондар болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Оларның аразында Ч.Ирбижейниң, М.Дуюнгарның, А.Бегзинин чогаалдарын бодумнуң канчаар билип алганымны тайылбырлавышаан, сайгарылгазын кылырда, ук чогаалдарның үзел-бодалының утказын чогаалдың кол талазы деп санап, олче эң-не улуг кичээнгейни угландырып, чүгле ооң-биле холбап тургаш, оларның даштыкы тургузуунуң уран-чечен онзагайын демдеглексээн ийик мен.

АМЫДЫРАЛ ТИИЛЕП ТУРАР

Чечен Ирбижей (Байкара Ирбижей оглу Чечен-оол) 1942 чылдың июнь 12-де ынчангы Улуг-Хем, амгы Кызыл кожууннуң Баян-Колга төрүттүнген. 1962 чылда Кызылдың №7 дугаар школазын дооскаш, көдээ профессионал-техниктиг училищеге өөрөнгөн.

1964-1967 чылдарда Совет Армияга шериг албан хүлээлгезин Ыраккы Чоон чүкке эрттирген. Ооң соонда Ортаакы Азияга Таджикистаннын Курган-Тюбе хоорайга, Вахс шынаазында казымал байлак тывар экспедицияга ажылдап турган. 1970 чылда ээп келгеш, Баян-Колдуң «Х дугаар Улуг Хурал» совхозка малчыннап, Дерлиг-Хаянын мөңгүн суу болбаазырадыр заводунга чер үттекчилеп турган. 1976-1978 чылдарда Межегейге ССРЭ-ниң 50 чыл ою аттыг совхозка трактористеп ажылдаан, 1978 чылдан эгелеп Хову-Аксынга «Тывакобалыт» комбинатынга чер үттекчилеп ажылдавышаан, 1986 чылда Москваның А.М. Горький аттыг чечен чогаал институтун билдингир тоожучу Н.С. Евдокимовтуң семинарынга тоожу салбырын бот өөредилге-биле чедииншкинниг дооскан.

Чогаал ажылын школага тургаш-ла эгелээн, а эң баштайгы шүлүү 1960 чылда «Тываның аныяктарынга» үнген. «Чечен чогаалдыг Россия» деп солунга чечен чугаалары орус дылга парлаттылган, а 1986 чылда «Ынак эжин кымыл?» деп чечен чугаалар, тоолчургу чугаалар чыындызын Тываның ном үндүрер чери үндүрген.

Чечен Ирбижейниң чогаалчы салым-чолу ындыг-ла амыр эвес шаптараазыннарга таварышкан. Ооң ном үндүрер черже дужааган шүлүктөриниң чыындыларының бирээзи 1964, ийигизи 1974 чылдарда ис чок чиде бергеннер. Баштайгы чыындыны чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң ынчангы даргазы О.К. Саган-оол бир кижиге берип каарга, олчаан тывылбайн барган, а ийигизин Ю.Ш. Күизегеш 1976 чылгы чедир шыгжап-шыгжап, чиде берген дээн.

Чечен Ирбижей бодунуң чогаалдарының архивин чидирип, улуг каражалыг болган, ынчангап ийи-чаңгыс чогаалдарым ында-мында помнарда парлаттына берген чор деп бо-ла чугаалай бээр кижиге, ынчалза-даа ону шынзыдыштар барымдаалары чок бооп турар. Бир эвес чогаалчының архиви тыпты бээр болза, ынчан оске херек, тускай комиссия шүүштүрүп коор анаар.

Хамыктың мурнунда Ч.Ирбижейниң чогаалдары кандыг үзелдерни илередиң турарын көрээлиңер. Ол

бодунуң чогаалдарында тыва чоннуң төөгүзүн, ооң аажы-чаңын, езу-чаңчылдарын, ажыл-агыйын, амыдыралын, чурттап турар байдалын чоннуң аас чогаалынга даянын көргүсүшпаан, бо чырык чер кырында Кижиге деп амытан биле Амыдырал эң-не күштүг, олар кезээде кады, оларны чүү-даа тиилеп шыдапас деп үзелди илередин турар. Ч. Ирбижей — амыдыралчы чогаалчы, амыдыралдың чырык угаазыналдыг өөредиглери ооң чечен сөзүнүң одуругларында көстүп келген.

«Авамның холдары» деп чечен чугаада ава кижиниң могаг-шылаг чок ажыл-ижин, ооң оожум чечен-мерген угаанын, күжүн алган, аваның омур-хевири бодунуң авазының таварыштыр эң-не онза шынны-биле биске көргүзүп шыдаан. Ол-ла чечен чугаада Ч.Ирбижей бодун хой өлүрүп билбес кижиге кылдыр көргүсүшпаан, чоннуң амыдыралын билбес, ажыл-агыйжы эвес боорунуң чөгенчиин демдеглеп турар. А араганың хайы-биле бодунуң-на төрөөн иезиниң холун оора долгапкан оол Когурум дээш бистин сеткил-сагыжывыс саргый бээр, ынчалза-даа ол оол дөмөй-ле улус аразынга чурттап, амыдырап чоруур, чүгө дизе кижиниң салым-чолунга кандыг-даа бергелер турза, кижиниң ындында күчүлүг чөлөңгиип бар дээрзи биске билдинип кээр. Ол чөлөңгиип Амыдырал-дыр, аарыг-аржык, ажыг-пүжүг-даа келсе, оларны чүглө Амыдырал тиилеп эрте бээр, Амыдыралдан кайнаар-даа дезип шыдапас бис деп утканы автор уран-чечени-биле илередин каан.

Өске-даа чогаалдарында кол өзек бодал ындыг. «Чуртталганың бир хүнү» — Өлүм биле Амыдыралдың демиселиниң дугайында. Бо чогаалда кол маадыр хай-бачытка таваржы бээрге, ооң соон изээр салгалы боор оглу артып каар, ол дөмөй-ле амыдыралды уламчылап чоруй баар. Кижиниң оглу дээрге-ле амыдыралдың демдээ-дир, ооң тончүзү чок бооп, моңгези-биле чаартынын турары-дыр.

«Частышкын», «Сегиржиң алышкын» -- база-ла амыдырал дээш демисел дугайында.

«Ынак эжиң кымыл?» деп тоолчургу чугаа чонда дыка

нептереп тараан чугаага үндезилеттинген. Ону Ч.Ирбижей Баян-Колдуң Кара-Булуңга сиген кезип тургаш, Дагба Николайдан дыңнаанын бо-ла хөөрей бээр кижичүве. Ук чогаалды номчуп доозуптарга, А.С. Пушкинниң «Балыкчы болгаш алдын балык дугайында тоолу» сагышка кирер, чарык деспи каракка көстүп кээр. Чарык деспи — амыдырал-дыр — ол бистиң мээ-медереливисти оттуруп, «Хайт!» деп тырткылай бээр, ону оюп эртип шыдавас бис.

«Өлүм кашпалы» Ч. Ирбижей Ортаакы Азияга чораап эжинден дыңнаан тоолчургу чугаага үндезилеттинген. Кижиниң амыдыралга ынакшылын, чырык хүнче чүткүлүн илередип турар бо чогаал Джеке Лондоннуң «Амыдыралга ынакшыл» деп чогаалын сагындырып кээр.

Ханы тамы иштинче аңдарлып кире берген, чүгле өлүрү арткан геолог оол Мухаммед авазын дүжей бээр, а авазы оглунга мынча деп чагыыр: «...Бергеге тава-рышкаш, ону ажып эртери - өлүмдөн күштүг. Өртемчейде күчү-күштүг чүве хой-даа бол, бойдуста кижиден күчүлүг амытан чок дээрзин билир ужурлуг сен, оглум. Ынчангаш бажың өрү көдүр. Муңгарал эвес, а кижичи бол...» Бо күчүлүг сөстөрнүң ачызында Мухаммед дириг артар. Ч.Ирбижей мында чырык чер кырында кижиден күштүг амытан чок деп бодаалды илереткен.

Тыва чоннуң чырык угаазыларын, чечен-мергенин ооң тывынгыр, ханы уткалыг амыдыралчы үзел-бодалдарын бодунуң чогаалдарына илереттишкан, Ч.Ирбижей ооң-биле чергелештир амыдыралдың хөлөгелиг талаларын, кижилерниң аажы-чаңында четпестерни, бот-бүдүжүндө алыскак-чискек, ажык-кончаазырак, сагыш-сеткили кедергей яды чорукту, ыт ишпес, эки эрниң чеми эвес, а хоралыг дайзыны, бүгү-ле чырык ачы-буян, кежиктин өлүмнүг кара хораны болур араганың хайын болгаш арын-нүүр чок чамдык маадырлар шынчы эвес бооп, ынак эжин безин, амы-тынын алган камгалакчызын суг садыптарын сонуургап номчуур бис. Ынчалза-даа чырык Амыдырал ол бүдүүлүк, коргунчуг, бужар чүүлдерни буза шаап, тиилеп турар.

Ч.Ирбижей чогаалдарында болушкуннарны чиңгине тыва амыдыралдан, тыва чоннуң аас чогаалындан алгаш,

чоннуң ол чырык угаазыладдыг үзелдерин илередирде, чоннуң бодунуң-на уран-чечен сөзүн, үлегер домактар, тоолдар аянын ажыглап, чараш тывынгыр деңнелгелерни, диригжидилгелерни ажыглаанын, бойдустуң каас чараш чурумалдарын канчаар, кандыг-кандыг аргалар-биле онзагай кылдыр көргүскенин көрээлиңер.

«Өлүм кашпалында» чеченчиткен чараш одуругларны номчуулуңар: «... Кашпалды ол-бо чүгүнден бедик делгем хөрөктиг чалым хаялыг даглар, чаш төлүн эргеледип, чаптап мага ханмаан иелер дег, долгандыр хүрээлеп туруп алган ышкаш көстүр. Чажыт чурттаан төлүвүстү, чүү-даа көөр туржук, билбезин, хүннүң оккур чидиг караа безин көрбезин дээн дег, ол даглар кашпалды хумагалай-хумагалай, боттарының улуг агжаң соок хөлегелери-биле чажырып, дуй кожегелеп алган турар». Бо ийи домак деңнелгелер болгаш диригжидилгелер-биле байлак болуп, сөстү кедергей чеченчидии турарының ачызында овор-хевирлер бистиң караавыска онза уран, чараш кылдыр көстүп кээр.

Черле ынчаш «Өлүм кашпалында» оон-даа хой чурумалдыг уран-чечен овор-хевирлер арбын бооп турар. Ук чогаал Ортаакы Азия улузунуң аас чогаалынга үндезилеттинген-дир деп чүвени мындыг сөстер болгаш черлер, кижилер аттары бадыткап турар: кишлак, аллах, салам алейкум, Памир, Тянь-Шань, Махмуд, Мухаммед дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа Ч.Ирбижейниң төрүттүнгөн чери Баян-Кол хемниң бажында мөңгүн суу тып турган завод бар болгай. Ук черниң үндезин чурттакчылары Байкара-ларның хем бажының ээзи кончуг улуг ала шокар чылан дугайында тоолчургу чугаазы база бар болгай, ол база чогаадыкчының ажылынга дуза болган чадавас.

«Ынак эжиң кымыл?» деп тоолчургу чугаада чоннуң аас чогаалындан илереттинген дыка хөй чечен, йөрээл сөстөрни дораан эскерип каар бис. Чижээлээрге: кара саар идиктиг, чычыы торгу тоннуг; бистиг бижектиң бизинде мен, чиңге багның ужунда мен; алды хем кежир, алды арт ажыр; черниң ческээ, сугнуң сускаа; кулаан кумнаан,

караан хаптаан; эртенги чаъс аязыр, келген аалчы чанар; хүлээнгени күштүг, даанганы таптыг дээш оон-даа өске. Олар чогаалдың дылын чеченчидип, оон үзелин, ужур-утказын илередиринге улуг дузалыг бооп турар.

Ынчанган Ч.Ирбижей моон-даа соңгаар чаа-чаа чечен таалалды биске чедирер боор деп бүзүрөп каалыңар.

АМЫДЫРАЛДА ЧИДИГ СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАР

Михаил Дуюнгар (Монгуш Дуюнгар оглу Михаил) 1952 чылда Барыын-Хемчик кожуунунуң Ак сумузунга төрүт-түнгөн. Кызыл-Мажалыктын ортумак школазын дооскаш, 1970-1972 чылдарда ССРЭ-ниң чепсектиг күштеринге шериг албан хүлээлгезин эрттирген. Шериг соонда Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер-акушер салбырын 1976 чылда дооскаш, Тываның янзы-бүрү булуңнарынга ажылдан чораан. Хаандагайты ясли-садынга фельдшерлеп ажылдан турган, 1984 чылда Москваның А.М. Горький аттыг чечен чогаал институтунуң бот-өөредилге салбырыңче кирип алган. Сураглыг чогаал сайгарыкчызы болган тоожучу В.И. Гусевтин семинарынга өөренип турган. 1990 чылда ол институтту тоожучу бооп чедииншкинниг дооскан.

Баштайгы шүлүктөрүн школачы чылдарында-ла бижип эгелээн, а эң баштай 1969 чылда «Тываның аныяктарынга» «Хаван оглу болган бызаа» деп баснязы нарлаттырган. 1990 чылда «Бөрү дүнү» деп тоожу, чечен чугаалар ному чырыкче үнгөн. Михаил Дуюнгар бодунуң чогаалдарынга амыдыралында чидиг социальдыг янзы-бүрү айтырыгларны коргүскөн. Оон чыындызында кирген чогаалдарны көрээлиңер.

«Бөрү дүнү» – араганы ижип алган кижилерниң мээ-медерели солуудан, арын-нүүрүн оскунуптарын, бот-боттарын коргунчуг өлүм-чидимге чедирип кээрин коргүзүп турар. Ында мындыг одуруглар бар: «Ох! Ынчан олар ыт ишпес кара сугну амзаваан бооругайлар! Амыдыралы, ажы-толү, ат-алдары муңгаралга, муңчулдуушкунга тавартпайн, арын-нүүрү арыг орбастар бе? Хамык бачыт, түрегдел оон күткүү, үүлгедии-биле болган. Ол эвес болза Конгар

мынчаар черликсий берген черге хонун чорбас ийик! Араганың кырынга чам үнер деп кымны чону сагындырып, кичээндирип келчик?».

«Кандыг хайга алыстың, оглум?» деп чечен чугаа наркоманияның коргунчуг човулаңын көргүзүп турар. Курск чурттуг орус оол Петр Амосов таварылга бооп Тывага кээп чурттай бээр. Ол бичиизинден тура-ла кара таакпыга чаңчыга бергеш, оон аспаандан адырлып чадап каар. Тыва уруг Ирита Амосовтан иштели бергеш, аас-кежиктиг ава бооп шыдавазын орайтады билип каар. Чүгө дизе Амосов наркоман, ынчангаш оон кады чурттай бергеш иштелдирип каан аныяк кыстарының божан өске-даа төлдери өлүг боор. Амосов сөөлүндө бүгү чурттап эрткен амыдыралын эргий бодап келгеш, шыдаппайн, хоран ижипкеш, амы-тынындан чарлы бээр.

«Орукка» деп бичии чечен чугаада актыг черге нүгүлдеткеш, хоругдалга беш чыл болган соонда чанын ора, Жежик бодунуң оглунга душ бооп ужуражы бээр. Кадайы өске кижиле чурттай берген боор, а оглун соңгу адазы көрбөс, эттээр, чаңчаар деп чүвени Жежик көрүп кааптар. Ынчангаш ол амыдыралын катап эгелеп, оглун бодунче эгидип аар дээрзинге чигзинмес бис.

М.Дуюнгар ал-боду амы-хууда, анаа ниитизи-биле-даа, алыс амыдыралды элээн көрүп каанкан дуржулгалыг кижиле чораан деп чүгө оон чогаалдарында кижиниң хууда амыдыралының, алдар-адының, арын-нүүрүнүн дугайында одуругларның хөй бооп турары-биле билдинип кээр.

«Бырлаңмаа угбай» деп чечен чугаа кижиниң хууда салым-чолунуң дугайында. Чурттаар бажыңы чок чер кезип, өске өглерге, албан-бүдүрүлгө черлеринге хонун чоруур Бырлаңмаа угбайны дүрген дуза чедирер эмнелгедө ажилдап турар аныяк эмчи оол (бо болгаш моон соонда-даа коорүвүс чогаалдар М.Дуюнгарның бот-намдарлыг чечен чугаалары деп бодаар мен) бодунуң бажыңыңга тургузуп аарга, төрөли кижиле чоруй баарын негеп, бистип адывысты бужартадып турар сен деп, Бырлаңмаа угбайны эттеп, соң туруп бээр. Бажында кемдээпкинниг болган,

ол угбайнын аары кирип, угааны баскыраан соонда дораан айыыл-халапка таварышкаш, мөчүп каар.

М.Дуюнгарнын чогаал бижиир аяны, ооң дылы база бир онзагай. Чогаалдын иштики утказын ооң даштыкы тургузуундан ылаптыг шын ажыглаттынган сөстөр, домактар долuzu-биле бистиң угаанывыска чедирип турар. Азы чогаалда маадырларны чуруп көргүскөш, оларнын даштыккы байдалы кончуг тода чуруттунуп, оларнын иштики делегейин илередирирге хажык чок дүгжүп турар. Чечен чугааларынын ниити аянын көөрге, тыва чогаалдын тергийн үлөгерлеринге чоокшулажып, харын-даа Сүрүң-оолзуг-даа ышкаш сагындырар, чүге дизе олар чаңгыс хемниң суун ижип, чаңгыс өдекке ойнап, чаңгыс одарга хой кадарып чорааннар-ла болгай, аңгы-аңгы үелерде дээрден башка. М.Дуюнгар акызынын изин чандыр баспайн, ооң оруун эдериң чораан дуңмазы-дыр дизимзе, частырыг болбас боор.

Кижиниң сеткилинге дээптер кедергей чараш бижиттинген одуруглар М.Дуюнгарнын чогаалдарында арбын. Ылаңгыя чечен чугааның төнчүзүн кончуг күштүг, чечен-мерген сөстүң ачызында чиге, дорт төнчү бодалды илеретпишаан, ниити чогаалдын кол үзел-бодалын эң сөөлгү домактар-биле түңнөп, харын-даа оон ыңай чүү боорун тускай аян-биле биске дыңнадып турар. Чижек кылдыр «Орукка» болгаш «Хлеб» деп чогаалдарнын төнчү одуругларын корүптээлиңер. «Барыын чүктүн дагларынын артындан херелденген кежээки хаядан дээрниң эдирленчек булуттары кызылдыр будуттунуп, даартагы хүннүн аяс, чылыг боорун оптап турду». Мында соң даарта Кежик оглун ап алгаш, эки, аас-кежиктиг чурттай бээр-дир дээн элдээртигни чогаалчы илип каан.

А ийиги чечен чугааның төнчүзүндө частырыг кылыпкан элээди өөреникчи оол Байыр бодунуң буруузун билингени дээш, ону улуг улус мактаарга, оолдуң сеткил-сагыжынын ажып, хөрээ хозай бергенин мындыг уран-чечен одуруглар бүзүрелдиг дамчыдып турар: «Карактарындан бадып турган борбак-борбак чаштарны

Байыр холу-биле дүргени кончуг чода тырткылааш, халайтып алгаш турган бажын көдүрүп келгеш, буруузунган шырайлыг Төмүр даргаже хүлүмзүрүй каанкан».

«Кандыг хайга алыстың, оглум?» деп чечен чугаада наркоман орус оол Петя Амосов бодунуң амы-тынынга четтиниптерге, ооң авазы чедип келгеш, оглунуң хөөрүнүн чанынга ыглап орар, а чогаал мындыг одуруглар-биле төнер: «Чевегниң кырлагар дөңүнүң кырынче бүргег дээр муңгаргай харап, соок харын немей чаап-ла турган...» Чевег, бүргег дээр, соок хар деп сөстөрдөн бистиң сагыш-сеткиливис безин дидирей бээр.

М.Дуюнгарның «Бөрү дүнү» деп чыындызында чогаалдарынга доктаадывыс, а оон өске, «Улуг-Хем» сеткүүлге, солуннарга үнгүлээн чечен чугаалары аныяк чогаалчынын чогаадыкчы шапкын өзүлдезин херечилеп артып каан. Тыва чогаалдың хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кирип, чечен-мерген сөзү-биле идегелдиг быжыг турушту М.Дуюнгар ээлепкен деп, бо хүн чигзинмейн билип чоруур бис.

БАШТАЙГЫ ЫНАКШЫЛДЫҢ БАЛАЛБАС ИЗИ

Александр Бегзиниң «Чойган» деп лириктиг тоожузу 1989 чылда «Дамырак-3»-ке парлаттынган. Ол тоожуну улуг таалал-биле номчааш, сеткил ханып, кайгамчык чиик-чаагай хей-аът көдүрлүүшкүнүн алганымны демдеглевес аргам чок болду. Ук чогаалдан А.Бегзи долгандыр турар делегейже уяранчыг, чаагай буянның сеткил-биле көрүп турар деп чүве илереп кээр. Ооң ачызында чогаалдың кол утказы чырык муңгарал, хөөнзүргей аян-биле долдунуп, бистиң сеткил-сагыжывыска хуулгаазын таалалды чедирер. Ооң чылдагааны «Чойганның» кол көргүзүп турар чүүлүнде — ынакшылда. А кайда ынакшыл бар-дыр, ында аялга бар, сеткил-хөөннүң ырызы, ыызы, ыяңгызы, кайгамчыктыг чырык чаагайы бар.

«Делегейде чүү эң-не кайгамчык чаражыл?» — деп айтырыгга А.Бегзи бодунуң чогаалы-биле мынчаар харыылаан-дыр: Амыдырал! А Амыдыралды ынакшыл каастап турар.

Чогаалда өзек чүүл кол маадырлар Аяс биле Чойганнын ынакшылы, оларның овор-хевирлерин, сагыш-сеткилдериниң шимчээшкиннерин психологтук шын, бүзүрэнчиг кылдыр көргүзүп турары. Чогаалдың өзек чүүлүнүн ыңдында ийиги чергениң чурумалдары бистиң караавыска илдигип кээр, ол болза тыва болгаш өске-даа көшкүн амыдыралдыг чоннарның чогаалдарынга көргүзери чаңчыл болган чиңгине малчын уктук көдээ амыдыралдың кижилери-дир, шагның дөрт эргилдезинде оларның чымыштыг ижи-дир, оларның сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур бодалдары дээп оон-даа өске чүүлдер-дир. Ынчалза-даа бо бүгү чуруктарны, чогаалдың ниити өң-чүзүнүн аял-шинчи киирип турар дузаламчы өңнери хөмө баспышаан, ынакшылдың чидиг херелдери чайынналып, бистиң караавысты чылчырыктады бээр.

Тоожунуң эгезинде чайгы дыштанылгазының үезинде Аяс деп оол эжи-биле көдээге чедип келгеш, хой кадарып эгелээр. Аястың ада-иези билдинмес, ол өскүстер бажыңыга өскөн болгаш, көдээ амыдырал оолга бир-ле хуулгаазып, онзагай кылдыр сагындырар, а бодүүн малчыннарның ажылгыр кежээзи, ажык сеткилдии, хүндүлээчели Аястың сеткилинге дээптер. Он сес харлыг хып дээн аныяк эр маңаа бодунуң баштайгы ынакшылын тып аар аас-кежиктиг болур. Аястың ынакшылы Чойган деп уруг. Ол он бир харлыында тайгадан каттап чорда, дуңмазы хаядан аңдарлы берген чок апаарга, кортканыдан үнү чиде берген чүве-дир, ынчалза-даа ынакшылдың хуулгаазып күжүнүң ачызында Чойганның үнү катап үнүп кээрин тоожунуң сөөлгү одуругларындан кедергей сеткил ханып номчуп, Аястың өөрүшкүзүн үлежир аас-кежиктиг боор бис.

Тоожуну номчуп эгелей берген, ында кижилерниң овор-хевирлери, аажы-чаңнары-биле таныжып эгелээр бис, ынчалза-даа оларның аразындан чүгле Чойганга доктаа-зымза эки боор. Аястың сеткил-сагыжының хөлзээзин-нерин, оон эскериичелин, ынакшылын дамчыштыр Чойган-ның овор-хевирин А. Бегзиниң уран сөзү-биле көрээлицер.

Аястың эжи Болаттың чугаазы:

«-- А Чойган бис ышкаш, ырлап-хөглеп, улус чон-биле хөөрежип чорбас-тыр. Чылдагаанын бодуң билир-ле болгай сен, үнү чок. Че, харын, үнү чок-даа бол, аажы-чаңы орлан-шоваа болза, ажырбас-тыр ийин але. Чурттаары чиик болур аан. А бо Чойган дээрге ындыг эвес, эмин эртир томаанныг, пөрүк, өөнгө өске улус келирге суг, карыштыр үнө бээр. Уруглар-биле безин чоокшулажыр туразы чок. Анаа-даа улуста аажок пөрүк кижилер чоруур але. Ол ындыг болганы ол-дур ийин». Мында Чойганның биче сеткилдиг, буянныг, иениң аа сүдү дег ак, арыг сеткил-сагыжын, көскү-хөңнүн эскерип каар бис.

Бир катап чайык соонда үер келгеш, аал коданын алыр дей бээр, хойларны аъттар-биле үңгерип, кургаг эрикче үндүрүп турарлар, а оларның аразында Аяс биле Чойган база бар. Аястың сагыш човаачалын көрээлиңер даан (ону кым-даа эскербес, чүгле олар ийилээ билирлер).

«Бодалымда анчыг чүве, ооң соонда мырай эриин ашкан. Сактырымга-ла, Чойганның аъды бүдүрүй бээр, азы боду сугже аңдарлы бээр-даа ышкаш.

—Чойган! Ам бээр кешпе, сеңээ хой үңгербес мен! — деп алгырыпкан болдум.

Ол сырбаш дээш, менче чиктии аажок апарган кордү. Карактарында та чаштар, та дамдылар? Черле ынчап кээп, ооң аажок сирилеп, дидиреп турарын эскерип кагдым. Эриннери безин көгергилей бергилээн, идик-хеви көк моон, чажы безин частып, саглайып бады келген, демги плажы-даа чок болду. Аъдының база чүгле ишти огдаңнаар. Мээң чүрээм соолаш дээн. Ол меңээ ындыг кээргенчиг көзүлдү». Мындыг окур-хевирни чүгле езулуг ынакшаан кижии эскерип, көрүп каап болур дээрзинге чигзинмес бис. Ону дараазында одуруглар улам күштелдирип турар:

«... Чойган безин хүлүмзүрүй-дүр. Ынчан ооң чаактарында сыртылааштар ойбаңайнып, кыдырык карактарында хөглүг отчугаштар чайнай бээрге, ооң чаражын кандыг дээр. Хүнээректеп хүлүмзүрээн шырай-арнынче кижиниң көрүп-ле туруксаазы келир».

Шак, хүн, базым бүрүзүндө-ле Аяс биле Чойган бот-боттарын улам билчип, ынакшылдың изиг чалбыраажыңга оларның сеткил-сагыштары кыптыгып-ла оарын дараа-зында одуруглардан улуг таалал-биле билип аар бис:

«...А сайда чаражы аажок ийи сайлык мыжырадыр этпишаан, шыпыраннадыр ужуп турлар.

Болат чанывыска чедип келгеш:

— Чүл, сайлыктарның чараштары аажок тур бе? — деп, каттырымзады.

— Ийе, - дептерим билек:

-- Ол сайлыктар болза але, Чойган биле силер-дир силер — деп кижим бо!

Дүргөн-не Чойганче көрдүм. Ооң арны дораан кыза берди. Аажок ыяткан. Ынчалза-даа чогул хорадаар хире эвес, Болатче карактарын улгаттыр көрө-дир. «Ол чүү дээриң ол, Болат! Сеңээ ыянчыг эвес-тир бе?» - дээн ышкаш аан. Ынчаарга мен бодум база дидимнени бергеш:

—Харын, ол сайлыктар бистер-дир бис але, Чойган — дей кааптым.

Ол менче база караан аажок хере көрүпкөш, хенертен хүлүмзүрүү аарак хая көрнү-дүр...».

Шынап-ла Аяс биле Чойганның аразында арыг ынакшылдың дээди чадаже кодүрлүп келгенин сеткил таалап номчуп көрээлинер:

«Эх, Чойганны маңаа кааптарын дыка-ла күзевес ийик мен. Ону ийи холум кырынга-даа болза көдүрүп алгаш, бир-ле ындыг, чүглө аас-кежик, өөрүшкү, ынакшыл бодарап турар тоолчургу оранче аппаратымза аар. А херек кырында ындыг күзелге чоок амыдыралды тывар дизе, кижик боду демисежир ужурлуг. Ажыл! Бо-ла болгай, ийе, чүглө күш-ажыл-биле улус эки амыдыралды тып ап болур. Оон башка ол кайыын-даа тывылбас» — деп Аяс Чойганның чиңге салааларлыг чылыг холдарындан тудуп алгаш, чарлыышкынның бүдүүзүндө боданып турар. — «Чойган, эжим, ыглава! Бис аас-кежиктиг болур бис, ыглава ... Мени мана. Чедип келир мен ...»

Аяс биле Чойган бир чыл иштинде көрүшпейн баргаш, катап ужуражып кээрлер, көрээлинерем, эргим номчукчу,

А.Бегзи кайы хире кайгамчык чараш сөстөрлиг одуруглар-
биле ынакшаан ийи аныяктарның овор-хевирлерин
дамчыдып турар-дыр:

«Ужуражып кээривиске, Чойганның чүү хире хөлзел
өөрээнин, база дүп чок ханы эргелээшкинин, ынакшыл
бүргээн карактарында долун келген чаштарын хүлүмзүрүү-
биле канчаар доктаадып, чажыраын оралдажып турарын
эскерип тур мен. Ону куспактап алдым. Ооң менче чыыр-
лып келген мага-бодундан агы-каңгызыг, чечек-чимиссиг,
бир-ле онзагай, сагыш-сеткилди чымчадып кээр чыт кээп
тур. Өөрүшкүден, база ол айдыс чыттан бо үеде бүгү
өртөмчей меңээ кайгамчык онза кылдыр сагындырды...

Черле ынчаш, А.Бегзи бодунуң тоожузунуң кол үзелин,
утказын илередирде (а ол үзел — ынакшылдың монге
чалбырааштыг одун өлүм чок кылдыр алгап, мактааны-
дыр) шилип алган сөс-домаа, чугаазының аялгазы, аяны-
даа ооң үзелин биске чедиреринге канчаар-даа аажок
дүгжүп, тааржып турар-дыр.

Соөлгү күзелим: А.Бегзи ам-даа хөй-хөй мындыг
чырык-чаагай, арыг, буянның бодалдар сиңген чогаалдар-
дан бижизин. Чогаалчының амыдыралчы дуржулгазы-даа,
ооң сөзүнүң уран-чечени-даа четчип келген-дир.

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА

Чылгычы ОНДАР. Мусульман батальон.....	3
Октябрь ТУҢ-ООЛ. Улуг-Хемниң улуг балыы.....	62
Баглааш.....	68

ШҮЛҮКТЕР

Екатерина ТАНОВА. Чуртталгага покпээним шын.....	76
Үс.....	77
Эдуард МИЖИТ. Шыдавас-тыр.....	77
Черниң тиинде.....	78
Чажыдыңга ынак-тыр мен.....	79
Салымым боор.....	80
Николай ОНДАР. Хөгжүм.....	81
Соло.....	82
Бай-Хемчиим.....	83
Наталья САЛЧАК. Дилеп ор мен.....	84
Даглыг чуртум сакты бердим.....	85
Мөгсөр мен.....	85
Борис КАЗЫРЫКПАЙ. Сорууцарга чедип чоруңар.....	86
Алдынай КОНГАР. Чүрөккейим, чүгле шыдаш.....	86
Нурзат БАЙЫР-БЕЛЕК. Ийи сылдыс.....	87
“Чүгө муңгак ор сен, эжим?”... ..	87
Соок-ла соок.....	88
“Дүвү хатка...”.....	88
Шоваа МУНДУРГА. Авам кайдал?.....	89
Даай-авам.....	89
Шончалай ОНДАР. Күскү бүрү хадыш дагжаан... ..	90
“Аткан даңың хаязында...”.....	90
Шүлүүмге чагыым.....	91
“Чапкы шаамны сактырымга...”.....	91
“Удавас час...”.....	91
Күдээ оолдуң ырызы.....	92

ОЧУЛГА

“Азияның чүрээнде сээң карактарың...”.....	93
Александр МАТИН. “Чуртталганың хемезинге”... ..	94
“Тываны мен Персияга дыцнавас мен...”	94
“Карактарыңга дүже берейн...”	95

“Сээнэ дужар идегел чок...”	95
“Сээң-биле хензиг када душканымда...”	95
“Сээнэ бижээн чагааларым...”	95
“Баштай мени “Чедип кел” деп...”	96
“Сээң-биле харылзаамны...”	96
“Сээң хөңнүң өттүр билип...”	96
“Мени чааскаан каапкаштың...”	96
“Уттушканның бодап келгеп...”	97
“Харын шүлүүм торүттүнер...”	97
ЧӨӨН ПОЭЗИЯДАН	
РУДАКИ. “Салым сени шаажылаарда...”	97
“Мананнның опшкашкын...”	97
Насир ХОСРОВ. Сарыыл	98
Дыл	98
Юсуф ХАС-ХАДЖИБ. “Кичээнгейни ам шүлүкчүлөр элезин...”	99
БАБУР. “Сээң барың бо орандан...”	100
“Салым мени шаам тодү хинчектеди...”	100
“Кезээде-ле күс, час турбас...”	100
Мирза-Шафи ВАЗЕХ. “Саарыгга хүн херели...”	100
“Өлүр хүннүң кээри ырак...”	101
БАТЫРАЙ. “Сыяп байлар уруглары...”	101
“Танышканым сээн-биле...”	101
“Далай биле корабль дег...”	102
Александр ЕРЕДЖЕВ. Алтайның даглары	102
Танзиля ЗИМАКУЛОВА. “Күзээр хире чүвем-даа чок...”	102
Салчак СОДУНАМ очулдурган	
Василий ШУКШИН. “Мээң күдээм машина чүгү бяп оорлаан!”	104
Борис КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган.	
ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ	
Шаңгыр-оол СУВАНЦ. “Аңгыр-оолдуң тоожузунда” Хемчик үймээни	111
Уран ДОҢГАК. Сылдыс Доңгактың шүлүктеринде деңнелгелер	117
ЧОПТУН-ООЛ оглу Чочагар. Амгы үениң тоожучулары	121

На обложке журнала портрет поэта Э. Мижита.
Автор народный художник РТ Шалык Начын.

Литературно-художественное издание «Улуг-Хем»

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ч. Куулар, Ш. Суван.*

Набор и верстка: *Н. Суван-оол.*

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 84х108¹/₁₆. Физ. печ. л. 8,5.

Тираж 300 экз. Заказ № 715

Отпечатано в соответствии с качеством
предоставленных оригинал-макетов
в ОАО «Тываполиграф»

667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1

